

Jeugdherinneringen (1940-1948)

Karel van Elmpt

Derde editie - samengesteld en van commentaar
voorzien door Martin van Elmpt

Karel van Elmpt

Jeugdherinneringen

1940–1948

Derde, uitgebreide editie

Samengesteld en van commentaar voorzien door
Martin van Elmpt

Colofon

Jeugdherinneringen (1940-1948) eerste editie: oktober 2002

Jeugdherinneringen (1940-1948) tweede editie: 2004

Jeugdherinneringen (1940-1948) derde, uitgebreide editie: oktober 2026

Eerste digitale uitgave: oktober 2026

Karel van Elmpt

Martin van Elmpt

Deze versie uitgegeven door: Geef Je Uit

www.geefjeuit.nl

Onderzoek en redactie: Toen Het Nu Was

www.toenhetnuwas.nl

Inhoud

Jeugdherinneringen (1940–1948)

<i>Voorwoord</i>	5
DEEL 1	
De Duitse inval	9
Crisistijden	14
De AJC	19
Bezet	23
De eerste oorlogsjaren	29
1941	29
1942	36
Een groot verlies	39
Het leven gaat door	45
Het leven wordt moeilijker	55
Het was inmiddels 1944	58
DEEL 2	
Naar Duitsland	67
In het kamp	78
Vrij!!	94
Terug naar huis	105
DEEL 3	
Op eigen benen	117
Tot slot	132
Hoofdpersonen	135
<i>Bijlage 1 — De Liese-Aktion</i>	136
<i>De vraag naar arbeidskrachten</i>	136
<i>De Liese-Aktion</i>	137
<i>De daadwerkelijke uitzendingen</i>	138
<i>Bijlage 2 — Een reconstructie van Karels reis naar Duitsland</i>	140
<i>Nawoord</i>	144

Voorwoord

“Och jongen, dat is allemaal zo lang geleden!”

Zo vertelde mijn vader over zijn ervaringen in de oorlog. Hij was twaalf toen de oorlog begon, woonde in De Pijp in Amsterdam en vertelde vaak hoe hij op zijn autostep overal naartoe ging om boodschappen of nieuws te halen. Als klein jochie zong hij op zijn balkon socialistische liederen van zijn geliefde AJC, totdat zijn vader hem angstig de mond snoerde. Zijn ouders overleden allebei in die oorlogsjaren en hij had weinig tot niets gehad aan zijn broers en zusters of zijn stiefmoeder. Aan het eind van de oorlog had hij in Duitsland moeten werken, maar daar vertelde hij wat minder over.

Aan het eind van de jaren 90 kreeg hij de kans om de plek waar hij had gewerkt weer op te zoeken, eerst met zijn zwager, daarna met zijn dochter en met mij. Hij had aan de Oost-Duitse kant van de Elbe gezeten en nu we daarheen konden, bleek het gebouw waarin hij was ondergebracht er nog te staan (en ook in 2026 staat het er nog). Het bleek mogelijk om veel van de plekken waar hij zoveel had meegemaakt opnieuw te bezoeken. Bijzondere reizen, waarbij veel herinneringen weer boven kwamen.

Hij schreef daarover en de drang om van zijn hele oorlogsverleden een verslag te schrijven werd steeds groter. Dat verslag kwam er in oktober 2002, in een boekje van 120 pagina's met foto's. Hij had mij zijn teksten doorgestuurd, die ik redigeerde, van foto's voorzag en tot een boekje maakte. *Jeugdherinneringen (1940-1948)* heette het. Hier was het dan, zijn verslag. We hebben er toen acht exemplaren van gemaakt, voor zijn naasten.

Hij kwam er al snel achter dat hij een aantal belangrijke dingen vergeten was en maakte kort daarna zelf een andere versie, met aanvullingen en hier en daar wijzigingen. Ook die versie kregen wij allemaal.

In 2007 is Karel overleden, 80 jaar oud. Behalve alle persoonlijke herinneringen heeft hij deze verslagen voor ons achtergelaten.

Nu, bijna twintig jaar later, is historisch onderzoek, vooral over de oorlog, mijn werk geworden. Ik heb zijn verslag aandachtiger dan eerst gelezen en dat riep veel vragen op. Die kan ik niet meer aan hem stellen, maar het is wel mogelijk zijn verslag naast gedocumenteerde gebeurtenissen te leggen en te proberen zijn geschiedenis in het grotere geheel te plaatsen. Dat bleek nog een hele klus te zijn.

De problemen met zijn verslag zitten vooral in zijn beschrijving van zijn gedwongen werk in Duitsland. Hij is vaak nauwkeurig in de datums, dagen en zelfs tijdstippen van gebeurtenissen, maar die blijken soms onmogelijk te kunnen kloppen. Er zijn drie versies van dit verhaal: de twee boekjes en een eerder, kort verslag dat hij schreef als toelichting bij zijn reizen naar Duitsland. Die verslagen verschillen hier en daar in details en in de loop der gebeurtenissen.

In de reconstructie ben ik ervan uitgegaan dat zijn herinneringen aan gebeurtenissen en omstandigheden betrouwbaarder zijn dan de datums die hij vermeldt. Met dat in gedachten is het gelukt zijn reis vrij precies te reconstrueren.

Ik heb in het onderstaande verhaal van Karel de twee boekjes tot één geheel gemaakt en in het relaas van zijn reis naar Duitsland ook de eerdere samenvattende tekst opgenomen. Ik heb de volgorde van zijn beschrijvingen hier en daar gewijzigd en alles onderverdeeld in hoofdstukken. Ik heb zijn woorden geredigeerd, maar zoveel mogelijk intact gelaten. De onderstaande woorden zijn die van Karel.

Ik heb voetnoten geplaatst waar verduidelijking gewenst was, en een inhoudsopgave toegevoegd. Aan het eind van zijn verhaal heb ik

twee bijlagen opgenomen waarin ik de Liese-Aktion beschrijf en zijn gedwongen reis reconstrueer. Zo heb ik zijn oorspronkelijke tekst hopelijk zo veel mogelijk in stand gehouden, terwijl het nu mogelijk is zijn geschiedenis beter in het grotere geheel te plaatsen.

Karel heeft zijn verslag bijna zestig jaar na de gebeurtenissen geschreven. Het is niet gek dat de datums niet overal kloppen. De gebeurtenissen zelf blijken juist verrassend goed gedocumenteerd te zijn en we weten nu veel gedetailleerder wat er om hem heen gebeurde dan hijzelf, toen en later. Helaas is het niet mogelijk de nieuwe bevindingen met hem te delen.

Ik ben nu ouder dan mijn vader toen hij mij zijn verhalen vertelde, wat allemaal “zo heel lang geleden” was geweest. Ik kan me als de dag van gisteren herinneren dat ik tiener was. Zo lang geleden is het niet.

Martin van Elmp

KAREL VAN ELMPT

Jeugdherinneringen

1940–1948

Christopher Melchior van Elmpt

Hendrika Wilhelmina van Elmpt
von Glasenap

De pasfoto van mijn
persoonsbewijs van 1944. Ik
was hier 16

DEEL 1

De Duitse inval

Op vrijdagochtend 10 mei 1940 hoorden we via de radio dat de Duitse troepen ons land waren binnengetrokken. Het bericht kwam hard aan. Mijn vader, die een vreselijke hekel aan Duitsers had, raakte in paniek. Hij was maagpatiënt en lag ziek thuis. We waren in oorlog. Hoe moest dit aflopen?

Mijn vader was door en door sociaaldemocraat. Samen met mijn broer Chris deed hij vakbondswerk. Zo verkochten ze kaarten voor filmvoorstellingen in het Tuschinski of het City Theater, tegen een zeer gereduceerde prijs, want de meeste arbeiders waren werkloos. Dat werk zou nu wel verloren gaan.

Iedereen begon te hamsteren. Ik moest er meteen op uit om suiker, koffie en thee te bemachtigen. Ik deed altijd al alle boodschappen, maar nu kwam ik in winkels waar ik normaal nooit kwam. Zo belandde ik bij de Vana op de Weteringschans, een dure zaak tegenover de bioscoop. Daar kreeg ik een in blauw papier verpakt suikerbrood en wat losse artikelen. Ik vroeg overal naar suiker en koffie, en het lukte aardig. Ook bij Albert Heijn, op de hoek van de Van Woustraat en de Van Ostadestraat, kreeg ik heel wat. Thuis was vooral mijn moeder er blij mee.

Sinds 1 april 1940 woonde ik op één hoog aan de Van Ostadestraat 157, twee huizen naast de Oranjekerk. Op nummer 155, ook één hoog, woonde een Oostenrijker, over wie ik later nog zal vertellen. In onze straat woonden ook twee NSB'ers; zij werden, samen met honderden andere NSB'ers en Duitsers, geïnterneerd. Het was de hele dag druk op straat; overal stonden groepjes mensen te praten.

De scholen bleven dicht. Ook alle contacten met de sport-, jeugd- en volwassenenverenigingen lagen meteen stil. Bij ons thuis stond de radio de hele dag aan, met de ANP-berichten over overvliegende Duitse vliegtuigen. Van al die berichten werden de mensen erg zenuwachtig.

De Nederlandse soldaten weerden zich uitstekend, vooral bij de Grebbeberg, maar konden niet verhinderen dat de Duitsers langzaam vorderden. Tegen die overmacht was het voor de Nederlanders geen doen, al haalden ze wel diverse vliegtuigen neer.

's Avonds brandde er geen licht op straat en de bewoners moesten hun ramen verduisteren. De luchtbeschermingsdienst lette daar streng op. Er werd bij de mensen aangebeld en gecontroleerd of alles goed verduisterd was. In de eerste dagen mankeerde daar nog wel het een en ander aan; dan moest het licht uit. De meeste mensen beplakten hun ramen met plakband in een ruitmotief, zodat eventuele glasscherven werden vastgehouden als een ruit sprong. Ook wij moesten onze ramen verduisteren en beplakken.

De aankondiging van de invasie

Op die eerste oorlogsavond gingen de meeste mensen zeer angstig naar bed, of bleven de hele nacht op om naar de radio te luisteren.

De volgende ochtend, zaterdag, moest ik op de autoped naar de Arbeiderspers op het Hekelveld om plakband te halen; het was een flink eind. Terwijl ik in de winkel op mijn beurt wachtte, klonk het luchtalarm. Niet ver van mij vandaan hoorde ik een geweldige klap. Op een hoekhuis bij een brug over een van de grachten was een bom ingeslagen.¹ Toen ik weer naar huis ging — met een paar rollen plakband — kwam ik langs de plek waar de bom was gevallen.

Daar waren brandweer en politie, en veel toeschouwers. Het huis lag geheel in puin; of er slachtoffers waren, weet ik niet. Iedereen was geweldig geschrokken. Eindelijk thuis moest ik mijn verhaal doen. Daarna beplakte ik met mijn vader de ramen.

De hele dag, tot laat in de avond, stond de radio aan met steeds beroerde berichten. Buiten waren er voortdurend overvliegende machines en luchtalarm. Overal stonden groepjes mensen die de situatie bespraken en scholden op die rotmoffen.

Op zondag was er opnieuw veel luchtalarm. Schiphol werd zwaar gebombardeerd, maar in de stad zelf gebeurde gelukkig niets.

Het was ongeveer vijf uur in de middag toen iemand merkte dat er op kozijnen en deuren allerlei tekens en cijfers stonden. Ze waren met potlood op het hout gezet: cirkels, cijfers, gekruiste strepen en hier en daar een cirkeltje, een soort code. De politie werd erbij gehaald en dacht aan spionage. Meteen stond de hele straat met water en zeep te boenen. Het gaf toch wat afleiding, want de burens zongen of maakten grappen. Later bleek het niets te hebben betekend.

1. Op de hoek van de Herengracht en de Blauwburgwal werden twaalf woningen door een Duits bombardement getroffen. De schade was groot; er vielen 44 doden en 79 gewonden.

Ondanks hevig verzet van de Nederlandse troepen kwamen er berichten binnen dat de Duitsers steeds verder oprukten. Hun materiaal was veel beter dan dat van de Nederlanders, van wie sommige onderdelen op de fiets de vijand moesten verslaan. En dat tegenover grote tanks, vliegtuigen en veel meer manschappen.

Heel Nederland was bang. Via radio en kranten was al veel bekend over de terreur in Duitsland. Vooral Joodse mensen waren zeer angstig.

Het ANP bleef slechte berichten doorgeven. Mijn vader was hardhorend en zat de hele dag haast in de radio, al vloekend op die moffen. Ook die avond gingen we vroeg naar bed, in de hoop iets van de ellende te kunnen vergeten. Gelukkig was er 's nachts geen luchtalarm.

Inmiddels was het maandag. Zodra mijn vader op was, ging de radio weer aan. Soms was er ieder kwartier ANP-nieuws, met berichten over vliegtuigen boven een stad en over troepenbewegingen. De gevechten bij de Grebbeberg waren door de Duitse overmacht beslist. Veel Nederlandse militairen waren krijgsgevangen genomen, gewond geraakt of gedood.

De paar NSB'ers in de straat waren geïnterneerd of durfden niet naar buiten. Onze buurman, de Oostenrijker, was ook geïnterneerd. Iedereen leefde onder hoogspanning. Geloof of ras deed er niet toe: iedereen probeerde zijn burens te helpen. Zoiets hadden we nog niet eerder meegeemaakt.

We bleven proberen zoveel mogelijk levensmiddelen te bemachtigen. Op de Albert Cuypmarkt was het niet druk, want veel handel lag stil. Vis was niet te krijgen, omdat de vissersvloot niet mocht uitvaren. De Duitsers waren bang dat de vissers naar Engeland zouden gaan. Als zij toch op zee waren, werden ze de grond in geboord.

In Amsterdam merkten we, afgezien van het luchtalarm, niet veel van de strijd. Schiphol en de verschillende scheepswerven werden gebombardeerd, maar er werkte bijna niemand. Daardoor vielen er, voor zover wij wisten, weinig slachtoffers.

In de loop van de dag werden de enorme benzinetanks op het industrie-terrein over het IJ in brand gestoken, zodat de Duitsers er geen gebruik van konden maken. Dagenlang hing er inktzwarte rook boven Amsterdam.

Via het ANP kwam het bericht dat koningin Wilhelmina, samen met de ministers en haar staf, naar Engeland was gebracht. Dat bericht werd lang niet altijd positief ontvangen. Sommige soldaten weigerden verder te vechten.²

Op de vijfde dag van de oorlog stelde Duitsland een ultimatum: “Geef de strijd op, of we bombarderen de grote steden van Nederland.” Generaal Winkelman gaf zich over, maar dat bericht kwam te laat voor de Duitse piloten die al onderweg waren. Zo werd Rotterdam gebombardeerd. Er waren branden, vluchtelingen, doden en gewonden.

Nederland was verslagen. Bij burgers met soldaten in de familie was het verdriet groot. De post werkte bijna niet en bijna niemand had telefoon. Veel families bleven in het ongewisse over wat er met hun naasten was gebeurd.

Na het eten ging ik de straat op, maar alle jongens en meisjes waren stil. We waren allemaal onder de indruk. Ik ging weer naar huis.

Na de bekendmaking van de capitulatie hebben veel Joden zelfmoord gepleegd, onder wie de directeur van de Arbeiderspers, de heer Van Veen, en vooraanstaande Joden in hoge posities.

2. Voor veel mensen kwam dit bericht als een schok, en er zijn rapporten dat de moraal van soldaten aan het front werd aangetast. Wijdverbreide desertie schijnt niet te hebben plaatsgevonden.

Crisistijden

In 1940 woonden wij met ons vijven: mijn vader, mijn moeder, mijn broer Chris, mijn zuster Beppie en ik. Bij ons thuis was de spanning te snijden. Mijn vader en Chris discussieerden veel over het verloop van de oorlog en de kansen van Nederland. Mijn moeder was erg bang. Met Beppie had ik niet veel contact; zij was ruim drie jaar ouder dan ik. In oktober zou ik dertien worden.

Ik moet ongeveer acht jaar zijn geweest toen ik thuis merkte dat er steeds conflicten waren tussen mijn vader en moeder. De reden was dat mijn broers Jan en Charles lid waren geworden van de NSB. Mijn vader was een zeer fanatiek sociaaldemocraat, een rooie dus. Met twee jongens die de dictatuur van Hitler aanhingen, waren de tegenstellingen bijzonder groot. Jan kwam er nooit openlijk voor uit, maar Charles liep met een NSB-speldje.

Jan woonde toen niet meer thuis. Wij woonden in die tijd in een benedenhuis in de Quellijnstraat, schuin tegenover de stallen van de Heinenbrouwerij, die het bier toen nog met paard-en-wagen vervoerde. Jan had in de tuin een duivenhok en kwam daardoor veel bij ons thuis. Op een zaterdag was hij daar met zijn duiven bezig. Hij kwam binnen en zei: "Ik ga even een pakje sigaretten halen." Pas jaren later kwam hij terug. Hij werkte bij de firma Kladder in feestartikelen in de Utrechtsestraat en verkocht in de oorlog papier aan de Duitsers. Waar hij woonde, weet ik niet.

Hoe moest het nu met Jans duiven? Chris ontfermde zich erover. Hij zorgde voor voer en ging vaak met een aantal duiven in een mand op de fiets richting Amersfoort. Daar liet hij ze los en ging weer naar huis. Meestal waren de duiven eerder thuis dan Chris. Dit duurde niet lang: opeens waren alle duiven verdwenen en was de rust terug.

Charles woonde bij ons thuis tot wij naar de Van Ostadestraat verhuisden. Hij ging wonen bij de familie Samson op het Van der Helstplein. Dat waren fanatieke NSB'ers. Hij werkte in een sigarenwinkel in de Hobbemastraat. Mijn moeder kreeg een kleine vergoeding voor inwoning en eten. Toen Charles wegging was dat voor haar weer een financiële strop.³

Recht tegenover ons in de Van Ostadestraat woonde een vertegenwoordiger in tabaksartikelen. Hij was een Joodse man, katholiek, en ging naar de Sint-Willibrorduskerk. Zijn vrouw was christen en ging naar de Oranjekerk bij ons op de hoek. Hij leverde sigaren aan Charles; later kom ik daarop terug.

Met Jan en Charles was het contact in mei 1940 dus geheel verbroken. Toch was mijn moeder bang voor wat er in deze moeilijke tijden met hen zou gebeuren. Verder had ik nog een zuster, Marie. Zij was getrouwd met Rinus Hoefkens; samen hadden zij een groentezaak op de Hoofdweg, op de hoek van de Davidsstraat.

Ons benedenhuis in de Quellijnstraat was zo nat dat overal schimmel op het behang zat en mijn vader en moeder met bed en al door de vloer zakten. We moesten dus weer verhuizen, en zo kwamen we in de Van Ostadestraat terecht. Vóór de Quellijnstraat woonden we in de Tweede Jacob van Campenstraat, in een benedenhuis met een betegelde tuin.

In het benedenhuis aan de Tweede Jacob van Campenstraat is mijn moeder ernstig ziek geweest: trombose in beide benen. Een half jaar lag zij in de voorkamer op bed, zodat ze op straat kon kijken. Het was zomer en af en toe stak een buur zijn hoofd door het open raam voor een praatje. Er was ook een vrij dikke vrouw die bijna iedere dag langskwam. We noemden haar Roomsoes. Na dat halfjaar moest mijn moeder, met hulp van de dokter en mijn vader, opnieuw leren lopen.

Mijn vader rookte erg veel. Op zaterdagmiddag kwamen zeven pakjes Ibus-shag van 10 cent op een krant op tafel. Met een machientje moest ik

3. Omdat Charles uit huis ging, viel ook zijn bijdrage aan kost en inwoning weg.

daarvan sigaretten draaien. Ik kreeg er 5 cent voor en draaide ongeveer 250 sigaretten. Mijn moeder hielp de plukjes tabak aan weerskanten van het papier af te knippen, maar nam ook weleens een stukje papier mee. Bij het roken vlamde dat op, en dan begon mijn vader meteen te vloeken. Van die vijf cent ging ik op zondag naar een winkeltje in de Oosterparkstraat, tegenover het ziekenhuis, om twee koeken voor mijn moeder te halen, of naar een bloemist voor een tak sering.

Mijn vader was werkloos en kreeg iets meer dan negen gulden per week. Hij moest twee keer per dag stempelen en kreeg een fietsplaatje met een gat erin. Wie werkte, moest twee gulden vijftig voor zijn fietsplaatje betalen, en dat was voor die tijd veel geld. Werklozen kregen een gratis plaatje met een gat. Die plaatjes werden bij het leven gestolen. Het fietsplaatje was een belasting op het fietsen; de Duitsers schaften die later af.

De crisis was bij ons thuis goed te merken. Door de beurskrach in Amerika ging over de hele wereld veel geld verloren en gingen veel bedrijven failliet. Het gevolg was enorme werkloosheid. Bij ons thuis was het armoe troef. Mijn moeder had soms zo weinig geld dat er op woensdag helemaal niets meer was en wij zonder eten naar bed moesten. Op donderdag kreeg mijn vader weer steun en was er ook weer eten.

Een fietsplaatje met gat

Men probeerde van alles. Zo was er een preparaat waarmee je de margarine voor op je brood kon vermeerderen. Je nam één pakje Blue Band, ongeveer dezelfde hoeveelheid slaolie en een zakje poeder. De margarine moest worden gesmolten, de slaolie en het poeder moesten erbij, en dan

maar roeren tot het smeerbaar werd. Meestal was ik de klos en moest ik meer dan een uur roeren.

Mijn vader (zittend rechts) met collega's

Mijn vader had een vaste baan bij Werkspoor, maar was vaak werkloos. Af en toe werd hij opgeroepen om te komen werken. Dat moest hij met een melding bij Sociale Zaken, waar hij tweemaal per dag moest stempelen. Dan was hij blij dat hij overmorgen weer kon werken. Alles werd in gereedheid gebracht, de fiets nagekeken en zo voort. Maar als hij 's avonds weer thuiskwam, bleek het werk vaak maar voor één dag te zijn geweest. Wat hij die dag had verdiend, hield de Sociale Dienst op zijn uitkering in. Dan was hij zo kwaad dat hij vreselijk begon te vloeken en te mopperen. Tijdens de oorlogsdagen was hij ziek thuis en kreeg daardoor minder geld. Dat geld moest ik elke week bij de portier van Werkspoor halen. Door allerlei omstandigheden had mijn moeder het financieel erg moeilijk.

Mijn ouders hadden geen contact met hun families. Op een gegeven moment stond een broer van mijn vader, oom Bertus, na lang te hebben gezocht voor de deur. Hij mocht niet binnenkomen. De twee broers hebben ongeveer een halfuur met elkaar staan praten. Dit contact vond ongeveer twee jaar voor de oorlog plaats.

Mijn vader had ook drie zusters. Twee zaten in een klooster in Brabant en één woonde in Den Helder. Zijn moeder leefde nog en woonde bij die dochter, maar ook met haar wilde mijn vader niets te maken hebben. Zij waren streng katholiek; daar wilde hij evenmin iets mee te maken hebben.

Oom Bertus en tante Catrien woonden in de Tweede Oosterparkstraat. Zij hadden drie zoons en één dochter. Oom Bertus was koffiebrander en verwerende mijn moeder in de oorlog verschillende keren met een zak koffie. Later meer hierover. Door hem nam mijn vader ook contact op met zijn zusters in Brabant. In de oorlog is hij er zelfs een dag geweest en kwam hij thuis met een partij distributiebonnen.

Mijn moeder had ook een aantal broers en zusters, maar die kende ik evenmin. Haar vader leefde nog en had samen met een broer van mijn moeder, oom Dirk, een schoenmakerij in de Daniël Stalpertstraat. In het huis boven die schoenmakerij was mijn moeder geboren.

Oom Dirk woonde in de Albert Cuypstraat, op de markt, in een halve woning. Hij was getrouwd en had een dochter, Toos. Ik zat al vijf jaar bij haar in dezelfde klas, maar wist niet dat zij mijn nicht was.

Mijn vader was op een bepaald moment de enige van die familie die nog werkte; zo kwam de Sociale Dienst aan de deur. Kinderen moesten hun ouders onderhouden. Mijn vader werd daarom aangeslagen voor twee gulden vijftig per week. Dat was een enorm bedrag als je maar ongeveer dertien gulden per week verdiende. Als je niet betaalde, werd er beslag op je loon gelegd. Mijn vader vloekte alle duivels uit de hel, maar er zat niets anders op dan betalen. Door deze toestand kwam de familie weer bij elkaar, bij mijn opa thuis.

Mijn opa had inmiddels ook een halve woning in dezelfde straat. Boven de keukendeur hing een familiewapen, waar hij vreselijk trots op was. Hij was officieel van adel en bijzondere post werd geadresseerd aan de Weledele Heer Baron van Glasenap. Ook met deze kant van de familie gingen de contacten verloren.

De AJC

Toen ik ongeveer elf was, mocht ik lid worden van de AJC. Mijn zus Bep-pie was al langer lid; zij was ook ouder. Ze kon fantastisch trommelen. Ze zat op les en als de groep Dageraad ergens naartoe liep, ging Beppie voorop met een aantal tamboers, hoornblazers en fluiten. Dat was geweldig. Mensen op straat bleven altijd staan om te luisteren, ook naar onze liederen. Beppie stond soms in de tuin te trommelen. Dat klonk fantastisch en alle burens hingen uit het raam. Eén keer per week hadden we een meisjeshorde-avond. Er stonden vier banken in de tuin en de meisjes kregen van mijn ouders een kop thee.

Twee kinderen in een socialistische jeugdbeweging kostte mijn ouders veel geld. Contributie was 10 cent per week per lid, plus drie cent voor de koppel waar ik in zat. Een koppel was een kleine groep jongens of meisjes, naar leeftijd ingedeeld, waar je van alles moest leren. Alle activiteiten waren gemengd. Ook had ik een uniform nodig, dat mijn moeder zelf maakte van stof uit de AJC-winkel. En er waren altijd extra kosten. Hoe mijn moeder dat kon opbrengen, blijft eeuwig een raadsel.

De kosten voor de AJC hadden mijn ouders voor ons tweeën graag over. De AJC heeft onnoemelijk veel voor mij betekend. Je leerde er veel en werd je bewust van de ellende in de wereld. Je leerde solidariteit en respect voor mensen, zonder onderscheid naar kleur of ras. Je leerde wat goed en slecht was. Mijn zuster Beppie was die idealen in de oorlog gauw vergeten.

Op 18 en 25 maart 1918 richtten twee vertegenwoordigers van het NVV en twee van de SDAP, samen met de vooraanstaande SDAP'er Piet Voogd, het Komitee voor Jeugdontwikkeling op. Zij noemden het de Arbeiders Jeugd Centrale, de AJC. De AJC was een emancipatiebeweging van jonge arbeiders. Er werd gewandeld, gekampeerd, gezongen en gedanst, maar er was ook leken spel, sport en spel. Verder waren er feesten en rituelen. Vooral de 1 meifeesten waren belangrijk voor het vormen van een werkelijke gemeenschap van jonge mensen.

De AJC was tot in de kleinste gelederen een bestuursclub, met koppels, hordes en kernen waarbinnen eigen bestuurders werden gekozen. Ik was al snel penningmeester van mijn horde. Een horde was een kleine groep jongens of meisjes die één avond per week samenkwam. Er werd van alles geleerd. Voor elk onderdeel van de opleiding moest je examen doen. Verspreid over vier jaar waren er verschillende onderwerpen die je hielpen zelfstandig beslissingen te nemen.

De bedoeling was dat jonge mensen verantwoordelijkheid leerden dragen. Daarom werd er veel aan scholing gedaan. Veel bestuurders in de SDAP en later de PvdA legden in hun AJC-tijd de grondslag voor hun latere carrière. Koos Vorrink, voorzitter van de AJC en later van de PvdA, Wim Thomassen, burgemeester van Rotterdam, en André van der Louw, kamerlid, zijn enkele bekende namen. Ook veel burgemeesters en hoge ambtenaren leerden er al vroeg hoe ze bestuurder konden worden. Velen maakten er kennis met de grondbeginselen van de sociaaldemocratie.

De bezittingen van de AJC werden beheerd door de stichting Voor Zon en Vrijheid. Gebouwen als de Paasheuvel, het Rode Valkennest en de Zonnehof, maar ook tenten, bos en grond, vroegen om goed onderhoud.

's Zomers werden er kampen georganiseerd voor de Rode Valken; ieder kamp duurde één week. De Rode Wachten hadden hun Pinksterfeest. Van beide heb ik er één mogen meemaken. Die vriendschapsfeesten, het ont-

moeten van nieuwe mensen en het tegenkomen van oude vrienden, waren iedere keer een groot succes.

Een AJC vriendschapsfeest

Met Pasen 1946 werd in Amsterdam het Centrale Vriendschapsfeest gehouden, deze keer samen met de JVO, de bond van geheelonthouders. Er kwamen 10.000 deelnemers uit heel Nederland. De NS had nog grote problemen met de vervoerscapaciteit, maar wist er toch voor te zorgen dat de vele jongeren aan het feest konden deelnemen. De inkwartiering was ook een probleem, maar alles lukte goed. Er waren activiteiten voor de verschillende leeftijdsgroepen.

Op eerste paasdag was er 's avonds een grote fakkeloptocht met veel vlaggen en muziek. We gingen dwars door de stad en er stonden duizenden mensen te kijken. In totaal ben ik vier jaar lid geweest van de AJC, zowel voor als na de oorlog.

De AJC had op haar hoogtepunt ruim 11.500 leden. Nu ben ik alweer zo'n 25 jaar lid van de AJC-contacten. Elk kwartaal komt er een blad uit, het

gele boekje, met berichten over bijeenkomsten in kleine kring en over verjaardagen van mensen van zestig tot ver in de negentig. Vaak kom ik oude bekenden tegen met wie ik vroeger contact had. Ik denk nog altijd veel aan die tijd, vooral aan de vrienden en aan mijn werk als penningmeester na de oorlog.

Ook hebben we jaarlijks een herdenking van de Joodse oorlogsslachtoffers. Die wordt gehouden in Vierhouten. Daar staat een klok met de namen van alle leden die tijdens de oorlog zijn omgekomen.

Het is prettig dat ik ben opgegroeid in een socialistisch gezin. Juist de oorlog, die de democratie zo heeft onderdrukt, heeft mij geleerd sociaal te denken en te handelen. Daarom meen ik dat ik bij de sociaaldemocraten hoor.

Bezetting

Eenmaal thuis zag ik mijn vader op de grond in de voorkamer zitten. Hij had een paar planken uit de vloer gelicht. Mijn vader en moeder waren druk bezig alle koperen potjes, vazen en ander klein koperwerk dat hij zelf had gemaakt, in kranten of ander papier te verpakken en onder de vloer te verbergen. Ook koperen borden met spreuken, zoals: “Wie niet als vriend hier binnen huppelt, wordt er één, twee, drie weer uitgeknuipeld” verdwenen. Verder verborgen ze een zelfgemaakt pijpenrek en een grote kruiwagen van rood en geel koper, die ook nog kon rijden.

Mijn vader wist uit de Eerste Wereldoorlog dat de Duitsers bij mensen thuis koper ophaalden om er kogels van te maken. Als vrijwillige vakbondsmedewerker was hij bovendien bang dat de Duitsers hem zouden arresteren. Daarom moest alles van de vakbond ANMB⁴, die bij het NVV⁵ hoorde, weg. Beppie en ik moesten alles wat met de AJC te maken had weggooien. We mochten niets bewaren en dat kwam hard aan.

De NSB'ers en Duitsers die geïnterneerd waren, kwamen snel weer thuis. Ook onze buurman, de Oostenrijker, was terug en hing meteen de hakenkruisvlag uit. De man, zijn vrouw en hun zoontje van ongeveer zes jaar waren in de buurt altijd sympathiek geweest. Maar door die vlag wilde niemand meer iets met hen te maken hebben.

Intussen werd Nederland door de Duitsers bezet. In de eerste dagen merkten we daar nog niet veel van. Er waren praktisch geen Duitsers in de stad, maar na een paar dagen trok de Wehrmacht Amsterdam binnen. Ondanks de haat waren de meeste mensen toch nieuwsgierig naar hoe de Duitsers eruitzagen. Ze kwamen door de Van Woustraat en Chris en ik

4. De Algemeene Nederlandsche Metaalbewerkerbond

5. Nederlands Verbond van Vakverenigingen

zijn gaan kijken. Langs de kant heerste een bedrukte stemming; er werd bijna niet gesproken. Al spoedig bleek dat onze troepen nooit tegen deze overmacht hadden kunnen winnen.

Enkele NSB'ers klaptten of brachten de Hitlergroet. Bij ons thuis werd veel gediscussieerd over de afloop van de oorlog. Mijn vader en Chris werden steeds feller. Mijn moeder was vreselijk bang: hoe zou alles gaan, en zou er genoeg eten zijn? Beppie en ik hadden niet veel in te brengen. Ik miste de contacten in de AJC.

De scholen waren weer begonnen en er moest hard gewerkt worden, want het liep tegen het einde van het schooljaar. Voor mij was het de zesde klas. Van de 42 kinderen in mijn klas waren alleen mijn nicht en ik niet Joods.

De schoolfoto van de 6e klas. Ik sta uiterst links. Van al die Joodse kinderen zou, voor zover ik weet, niemand de oorlog overleven.

Mijn meester kon soms uitvaren tegen de Duitsers, maar verder merkte je niets van spanning of angst. Hij kon meeloten om met de klas drie dagen naar het kindervakantieoord in Renkum te gaan. Hij had geluk en kort nadat de schoolvakantie was begonnen, gingen we met twee bussen op weg. Omdat er nog voldoende eten was, was het er geweldig fijn. Zo'n overvloed aan eten en drinken had ik in jaren niet meegemaakt. Ieder kind moest wel bijbetalen: elke week moesten we 20 cent meenemen. Dat was toch weer een enorm bedrag. We hadden drie geweldige dagen; zelfs de meester was aardig.

Eenmaal thuis kwam de sfeer van de oorlog volop terug. Kort voor de oorlog was suiker al op de bon gegaan, zodat de regering voorraden kon aanleggen. Omdat er meteen al weinig was, moest je verschillende winkels af om toch wat te krijgen. Winkeliers die nog iets hadden vroegen niet altijd om bonnen. Zo tikte ik nog drie suikerbroden op de kop. Elk brood woog ongeveer twee kilo en was in blauw papier verpakt. Mijn vader zaagde er klontjes van.

Na afloop van het schooljaar moest ik naar een andere school om verder te leren. Mijn ouders wisten niet wat ik moest gaan doen, dus werd het het zevende leerjaar, op de hoek van de Govert Flinckstraat en de Sweelinckstraat. Ik kreeg daar een aardige meester, de heer Brink, en zat op de eerste rij naast een Joodse jongen.

Mijn meester had een zoon in het buitenland. Af en toe kwam er via het Rode Kruis een brief; die moest ik op de autoped naar zijn huis brengen, op de hoek van de Amsteldijk en de Smaragdstraat. Bij meester Brink kwamen veel AJC-liederen aan bod die wij beiden al kenden.

Er waren zes klassen op die school. Op een ochtend had een Joodse jongen, die lid was van de Jeugdstorm - een onderdeel van de NSB - op de wc zijn polsen doorgesneden. Het gaf een hele consternatie: de ambulance

kwam en de school ging die ochtend dicht. 's middags was er weer gewoon school. Er is nooit meer over gesproken.⁶ Bij deze meester kreeg ik één uur Engels per week. Aan het eind van het jaar ging ik naar de Banketbakkersschool in de Quellijnstraat 80.

Koningin Wilhelmina was jarig⁷ en enkele mensen durfden met een bloem op hun kleding de straat op. Dat gaf vaak problemen met NSB'ers, die dit als een provocatie zagen. Burgers zijn erom geslagen of gearresteerd. Toen dat bekend werd, brachten mensen bloemen bij het standbeeld van koningin Emma. Ook dat duurde niet lang.

's Avonds, in het donker, kwamen Engelse vliegtuigen die vuurwerk boven de stad verzorgden. Het was indrukwekkend en angstig tegelijk. De Duitsers schoten als gekken, maar raakten geen enkel vliegtuig. Het vuurwerk was bijzonder: veel kleuren en sterren, en de naam Wilhelmina en een kroon waren duidelijk zichtbaar. De burgers stonden op straat of op het balkon van hun huis. Ook toen hebben NSB'ers verschillende mensen lastiggevallen.

Toen prins Bernhard jarig was⁸, liepen sommige burgers met een anjer op hun jas. De NSB'ers begonnen die van hun jas te trekken, maar een enkeling had achter de bloem een scheermesje vastgemaakt. Wie de bloem eraf rukte, kon zich behoorlijk snijden. Enkele mensen werden opgepakt, maar na een paar dagen weer vrijgelaten.

Ook werden verzetsmensen geëxecuteerd. Er werden steeds meer mensen opgepakt, vaak voor een klein vergrijp.⁹

6. De jeugdstorm was de jongerenafdeling van de NSB, een op zijn minst opmerkelijke organisatie om als joodse jongen lid van te zijn. Dit verdient nader onderzoek.

7. 31 augustus

8. 29 juni

9. Deze passage lijkt chronologisch niet goed bij de eerste maanden van de bezetting te passen. Het georganiseerde verzet kwam toen pas op gang.

De Duitsers hadden van alles nodig en wisten precies waar ze het moesten halen. Ze plunderden pakhuizen, zodat er schaarste ontstond. Bijna alles was nu op de bon. Er kwamen al gauw allerlei verordeningen over wat je niet meer mocht. Tussen middernacht en zes uur mocht je niet op straat. Je fietslamp moest worden verduisterd, zodat je maar een heel klein lichtje overhield: een gloeiende spijker.

Er waren ook veel pesterijen. Op straat kon je plotseling worden aangehouden om je persoonsbewijs te laten zien. Vanaf je veertiende moest je dat bij je dragen. Soms werden er zomaar straten afgezet, zodat je een enorm eind moest omrijden of lopen. Deze vervelende zaken voerde de Grüne Polizei uit, met hulp van de WA, een afdeling van de NSB.

Mijn vader was tijdens de oorlogsdagen ziek thuis, maar na enkele weken ging hij weer werken. Hij werkte bij Werkspoor, over het IJ, op de afdeling scheepswerk. Nu kwam hij geregeld met verzetsblaadjes thuis. Dat was onbegrijpelijk, als je wist hoe bang hij was. Wie betrapt werd, werd meteen gearresteerd en kwam meestal niet meer thuis.

De sfeer op straat was in 1938 en 1939 al gespannen door het provocerende gedrag van de NSB. Op een zaterdag kwam een NSB-optocht in marstempo over de Ceintuurbaan. Mussert liep ook mee. Mijn vader was nieuwsgierig naar hoe hij eruitzag: wat zou dat voor een kwast zijn, die ook nog met zijn tante was getrouwd?

Mijn vader stond tussen een groot aantal mensen die begonnen te schreeuwen en te schelden. Politie te paard moest de menigte uit elkaar jagen. Zo werd mijn vader achterna gezeten door een agent te paard. Hij stond dicht bij het Ceintuur Theater en rende daar naar binnen, met de agent op zijn hielen. Eenmaal door de deur kon de agent niet verder, omdat de ingang te laag was voor een paard met berijder.

Het duurde nog een tijd voordat mijn vader weer voor de dag durfde te komen. Hij was geen held.

Het jaar schoot inmiddels op. Het was herfst 1940 en het werd tijd om brandstof te regelen, maar ook die was op de bon. Zonder bonnen kon je bijna niets meer kopen. De winkeliers letten beter op, want zij werden bevoorraad naar het aantal bonnen dat ze inleverden.

Mijn vader kon via zijn werk kolen bestellen. Die kwamen van de Nederlandse Antraciet Handelsmaatschappij, in één keer voor de hele winter. Wat de warmte betreft, zijn we die eerste oorlogswinter redelijk doorgekomen.

De eerste oorlogsjaren

1941

Zo werd het toch 1941 en gingen we een angstige tijd tegemoet. Dat we niet vrij waren, werd steeds duidelijker. Er werden steeds meer bekendmakingen opgeplakt: links in het Duits, rechts in het Nederlands, op geel papier. Vaak waren het berichten dat er weer verzetsmensen waren opgepakt. Ook kwamen er steeds meer verboden voor de Joden. Ze mochten niet meer met de tram, moesten hun fietsen en radio's inleveren en mochten niet meer naar het theater. Hun boodschappen konden ze alleen nog in Joodse zaken halen.

In verschillende winkels hingen borden met 'Verboden voor Joden'. Veel scholen en grote gebouwen werden gevorderd. De stad kwam vol te staan met rijen wegwijzers naar de tientallen Duitse kantoren. De hoge pieten hadden de beste gebouwen gevorderd.

Vanaf het moment dat de Duitsers waren binnengekomen, was luisteren naar de Engelse zender 'Herrijzend Nederland' ten strengste verboden. Je radio werd in beslag genomen en je kon zelf in de gevangenis komen. De zender werd zwaar gestoord; later zou dit Radio Oranje gaan heten, met medewerking van Jetje Pearl in het Oranje Cabaret.

Met een gewone antenne was door die verstoring niets te horen. Mijn vader maakte daarom een aparte antenne: een kruis van hout met daarop een gespannen net van koperdraad. Daarmee kon je, ondanks de enorme storing, toch nog iets opvangen. De Engelse zender zat vlak bij de Nederlandse zender; als het nieuws was afgelopen, werd de radio meteen weer

op Nederland gezet. Inmiddels stond de radio aan de andere kant van de kamer, zodat je hem op straat niet meer kon horen.

Er waren veel relletjes in de stad. Grote groepen WA-mannen, ook NSB'ers, marcheerden dagelijks door de stad en gingen zeer uitdagend tegen de Joden tekeer. Dat lokte vechtpartijen uit, want vooral jonge joden pikten dit niet. Mijn broer zag op het Rembrandtplein hoe de joden zich hevig tegen de WA verzetten. De WA reed met open wagens dwars door de vechtende mannen, zodat ze er zo uit konden springen. Een joodse man werd overreden en tientallen meters meegesleurd. De ambulance moest komen, maar de WA ging gewoon door met slaan en schoppen, ook tegen mensen die stonden te kijken. Chris maakte dat hij wegkwam. Hevig verontwaardigd kwam hij thuis en er werd meteen flink gescholden op dat tuig.

De Begraffenis van W. Koot

Eén keer sloegen de Joden een WA-man, W. Koot, dood. Hij werd met veel eerbetoen begraven. Van die stoet heb ik niets gezien; je ging niet kijken naar die beesten. De Duitsers antwoordden met arrestaties van Joden. Dat ging niet zachtzinnig: ze sleepten mensen over straat en schopten hen de auto's in. Ook verzetsmensen vonden de dood. Hun namen werden op grote plakكاتen gedrukt en op de reclamezuilen geplakt.¹⁰

Uit het socialistische dagblad Het Volk wisten we dat Joden naar concentratie- of werkkampen werden gebracht.¹¹ Wat er daar met hen gebeurde, wisten we niet. Direct na de capitulatie was Het Volk gecensureerd; er liepen SS'ers door het gebouw. Dat hoorde ik na de oorlog van mijn chef bij de clichéfabriek, die daar al lang voor de oorlog had gewerkt. Ondanks de SS wist men in de clichéfabriek voor het verzet clichés te maken voor allerlei drukwerk. Ook dat drukwerk heeft de Februaristaking mogelijk gemaakt. De Februaristaking was een groot gebeuren.

De Duitsers wisten er aanvankelijk geen raad mee. Het was de eerste keer dat een bezet volk protesteerde. De staking breidde zich uit naar andere steden. De burgers waren de terreur van de NSB meer dan beu. Mijn vader, die toen weer werkte, staakte ook, maar hij durfde de straat niet op. In 1941 begon de deportatie van de Joden en moesten zij de Jodenster dragen.¹² In onze straat woonden bijna geen Joden, dus bleef het daar vrij rustig. In de P.L. Takbuurt was het een en al ellende.

De NSB was voortdurend bezig relletjes te organiseren. Omdat niet altijd te krijgen was waarop je met je vele distributiebonnen recht had, raak-

¹⁰. Ongetwijfeld een eerlijke herinnering, maar in deze eerste razzia werden uitsluitend joodse mannen opgepakt.

¹¹. De massale deportatie van joden begon in de zomer van 1942. De mannen die in deze eerste razzia waren opgepakt werden via kamp Schoorl en Buchenwald naar Mauthausen gebracht. Binnen een paar maanden waren ze allemaal dood, en de Duitsers zorgden ervoor dat de joden in Amsterdam dat heel goed wisten. *“Als je tegen de bevelen van de Duitsers ingaat, kom je in Mauthausen terecht!”* Om dat lot te ontlopen deden veel joden dus maar wat hun gezegd werd, in de hoop dat het uiteindelijk mee zou vallen.

¹². De jodenster werd vanaf 3 mei 1942 verplicht gesteld en de deportaties vanuit Amsterdam begonnen in juli 1942.

ten veel mensen in paniek. Mijn moeder was erg bang dat ze niet genoeg eten voor ons kon krijgen. In de rij staan voor levensmiddelen kon ze niet; ze was zwak en vaak ziek. Bijna alle levensmiddelen waren op de bon. Als je iets kocht, moest je een bon geven, bijvoorbeeld voor thee of koffiesurrogaat. De benodigde bonnen werden al vroeg in de bezetting ingevoerd.

Mijn ouders snapten er nooit veel van, dus verdeelde ik alles in wekelijkse rantsoenen. Voor schoenen, textiel en fietsbanden moest je aparte bonnen aanvragen. Soms werd het moeilijk om brood te krijgen, ondanks de bonnen. Dan ging ik naar een bakkertje op de hoek van het Van der Helstplein en de Van der Helststraat. Daar stond een jong meisje dat ik altijd afleidde. We praatten druk over dagelijkse dingen, bijvoorbeeld over een lekke band waardoor ik een heel eind had moeten lopen. Het waren onschuldige gesprekken, nooit over de bezetter. Dan liep ik de deur uit met twee betaalde broden, die ik zonder bonnen had gekregen.

Voedselbonnen

Mijn buurman, de Oostenrijker, woonde op nummer 155, boven zijn eigen carrosseriebedrijf. Wij woonden op nummer 157, boven een soort timmerbedrijf. Nummer 159 was een lange, smalle, lege loods. Deze drie panden waren door de Duitsers gevorderd.

In die oorspronkelijk lege loods werkten ongeveer dertig mensen aan naaimachines.

Ze maakten zeilen die over vrachtwagens werden gespannen en met kettingen vastgemaakt. Er stonden hele rijen militaire wagens in de straat, die gerepareerd of gespoten moesten worden. Verderop was een door de Duitsers gevorderde autospuitinrichting, waar vrachtwagens groot en klein de juiste kleur kregen. De hele straat stonk, een soort zuurtjes lucht. Er kwamen veel hoge pieten, maar ook gewone soldaten, soms wel dertig of veertig tegelijk.

Het was een drukte van belang en het was angstig, want mijn vader was weer ziek thuis. Hij luisterde steeds naar de Engelse zender, die zwaar werd gestoord. Het was zomer en de balkondeuren stonden open. Vlak naast die deuren stond de radio, die duidelijk op straat te horen was. Op straat liepen al die Duitsers, terwijl mijn vader, die altijd erg bang was, naar de veel te harde radio zat te luisteren. Het is onbegrijpelijk dat er nooit iets is gebeurd. Later werd de radio alsnog verplaatst.

Omdat ik niet rookte, kon mijn snoep- en tabaksbon voor mijn vader en broer worden gebruikt. Om de hoek van de Van der Helststraat, tegenover de kerk, zat sigarenwinkel De Poes van Westerloo. In de etalage hing een houten, uitgerekte poes die licht gaf. Daar stond ik uren in de rij voor wat tabak, die ik thuis tussen mijn vader en broer verdeelde. Iedere klant kreeg een kopie van die poes, ongeveer tweeënhalve bij vijf centimeter, ook lichtgevend gemaakt. Het was een soort speldje voor op je jas. In het donker konden de mensen je dan zien.

Intussen gingen de deportaties door. Ook gepakte verzetsstrijders werden naar concentratiekampen gestuurd. Mijn ouders hadden al voor de oorlog een abonnement op Het Volk, waarin concentratiekampen werden beschreven. Bij de zaterdagkrant zat een bijlage, Wij, een prachtig blad met veel foto's uit Duitsland en van de terreur daar. De Duitsers waren er voor de oorlog al erg trots op. De Joden moesten zich nu melden of werden van huis gehaald.

Ze mochten bijna niets meenemen en werden vaak de auto's ingeslagen. Zodra de mensen weg waren, kwam er een andere auto met soldaten die het hele huis leeghaalden: bedden, meubels, potten, pannen, werkelijk alles. De bezetter nam alles mee, in verhuishagens of legerwagens. We konden dat zelf zien; het gebeurde gewoon overdag. Een dag later stond in de krant dat de Duitsers dankzij een gift van de Nederlanders weer huisraad kregen om een bestaan op te bouwen na hun weg gebombardeerde huizen. Je kon er niet lang bij blijven staan kijken, want dan werd je gearresteerd.

Door de vele berichten over doodgeschoten verzetsstrijders was iedereen bang geworden. Als je 's morgens naar je werk ging, wist je niet of je 's avonds wel weer thuiskwam. Daarom moest je nergens blijven staan kijken en je nergens mee bemoeien. Niet alle Nederlanders waren helden.¹³

In de stad zelf vielen weinig bommen, maar er werden wel huizen getroffen. Op de kruising van de Burgemeester Tellegenstraat en de P.L. Takstraat viel een bom in een plantsoen.¹⁴ In de Lekstraat werd een huis totaal verwoest en daar vielen ook doden. Later werd in de Euterpestraat een school gebombardeerd die vol Duitse militairen zat en waar mensen werden verhoord. Bij dat bombardement vielen veel doden.¹⁵ Na de oorlog werd deze straat vernoemd naar de verzetsleider Gerrit van der Veen.

Elke dag, vooral 's avonds, was er veel luchtalarm. De geallieerden wisten de scheepsbouw en andere industrieën wel te vinden. In de scheepsindustrie werden rijnen verbouwd ter voorbereiding op een invasie van Engeland; dat plan is nooit uitgevoerd. Fokker en Schiphol waren altijd mikpunt. Op een avond viel een bom op een deel van het Wilhelmina Ziekenhuis dat door de Duitsers was gevorderd. Daar werden vrouwen geholpen die zwanger waren van Duitsers. Die avond waren er ook een

¹³. Zoals hierboven zijn de herinneringen werkelijk genoeg maar vonden de massale deportaties van joden tussen 1942 en 1943 plaats.

¹⁴. 10 augustus 1940.

¹⁵. 26 november 1944.

heel stel hoge pieten aanwezig, die dus niet langer soldaatje hoefden te spelen.¹⁶

Fokker lag dicht bij de scheepswerf D.S.M., aan de overkant van het IJ. De hele fabriek was gecamoufleerd. Er waren nepstraten met strooien huizen, geschilderde ramen en rode daken. De stadsbus reed er gewoon tussendoor naar Tuindorp Oostzaan. De geallieerden wisten Fokker en de D.S.M. toch wel te vinden.

De terreur werd steeds erger. De mensen scholden wel op de Duitsers, maar waren toch erg bang. Thuis was het moeilijk: mijn moeder was vreselijk bang en mijn vader liep de hele dag te schelden op die rotmoffen. Op straat raakte je gewend aan de soldaten en wist je gewoon wat je beter niet kon doen. Alles buitenshuis werd routine. Als er veel Grüne Polizei was, maakte je dat je wegwam. Blijven kijken kon betekenen dat je werd meegenomen, vooral als er iets met Joden gebeurde.

Mijn zuster Beppie had inmiddels verkering met een gewezen Hollandse soldaat, Cor van Uitert. Hij was aardig voor mij, maar later bleek dat hij niet zuiver op de graat was.

Op een zaterdagochtend werden de werven gebombardeerd. Mijn vader werkte toen weer en kwam normaal om ongeveer half twee thuis. Maar het werd later en later en hij kwam maar niet. Na het bombardement hadden de Duitsers hem laten blijven om puin te ruimen. Hard had hij niet gewerkt, want hij kreeg weer ontzettende maagpijn en kon niet meer. Hij mocht naar huis en kwam om ongeveer half vijf doodmoe binnen. Gelukkig mankeerde hij verder niets. Of er doden of gewonden waren, wisten wij niet. Ondanks alle ellende kwamen we de winter redelijk door.

Op de Banketbakkersschool begon ik slecht. Na zes weken werd ik tijdens de praktijkles erg beroerd: hoofdpijn, misselijkheid en hoge koorts. Ik

¹⁶. 2 november 1940.

mocht naar huis en moest meteen naar bed. Het was donderdag. Vrijdag werd de koorts nog hoger en de hoofdpijn was vreselijk. De dokter kwam en gaf mij iets tegen de koorts, maar ik zweette zowat mijn bed uit. Zaterdag kwam hij weer; toen moest ik met de ambulance naar het ziekenhuis.

In de Karel du Jardinstraat stond, in de tuinen van die huizen, een school die als dependance van het Wilhelmina Gasthuis diende.¹⁷ Daar heb ik zes weken gelegen met roodvonk en nekkramp. Twee keer per week was er bezoek, op woensdag en zondag. 's avonds kwam mijn vader, maar het bezoek moest aan het voeteneind blijven zitten en mocht niet dichterbij komen. Mijn moeder moest met al het beddengoed, de dekens en lakens naar het Wilhelmina Gasthuis om ze te laten ontsmetten. Dat was een hele toestand voor haar. Toen ik weer op school was, beloofde men dat ik mijn achterstallige lesstof zou kunnen bijwerken, vooral Frans. Nou, dat is nooit gebeurd. Op mijn cijferlijst bij het diploma had ik een 2 voor Frans, want ik snapte er niets van.

1942

1942 zou een slecht jaar worden. Ik zat op school en ging in de pauze altijd naar huis om brood te eten. Bijna elke dag vlogen er Amerikaanse of Engelse vliegtuigen over. Ze vlogen ontzettend hoog; je zag alleen de condensstrepen. Vaak werd er geen luchtalarm gegeven, want de malle Amsterdammers gingen toch de schuilkelder niet in. Soms probeerde een Duitse jager een gevecht uit te lokken, maar dat kostte hen meestal hun eigen toestel.

Op alle pleinen en vooral in de parken waren schuilkelders gebouwd. Het waren kleine houten gebouwtjes, schuin aflopend en aan weerskan-

¹⁷ Hier was inderdaad een dependance voor infectieziekten gevestigd. Hij zal daar van oktober tot november 1941 gelegen hebben.

ten en bovenop met aarde bedekt. Binnen stonden twee rijen banken voor ongeveer honderd personen en er lag zand op de grond. Aan beide kanten was een ingang. Bij luchtalarm ging er bijna niemand in. De ruimtes werden vooral gebruikt door jonge stellen en mensen die moesten plassen. Het stonk er verschrikkelijk. Ik ben er wel eens gaan kijken, maar het was daar vreselijk.

De bezetter kwam voortdurend met nieuwe verboden en aankondigingen van opgepakte verzetsstrijders. Je moest Duitsers altijd voor laten gaan. Als er twee of drie Duitse auto's achter elkaar reden, mocht je er niet tussendoor oversteken, ook al was er ruimte genoeg. Al het andere verkeer moest wachten. De Joden mochten helemaal niets meer: niet op een bankje in het park zitten, niet naar de bioscoop. Ze mochten alleen naar een Joodse arts en moesten de medicijnen zelf betalen. Er werd onder deze mensen vreselijke armoede geleden, ook omdat ze bijna niet meer mochten werken en dus geen inkomsten hadden.

Ik verdeelde de bonnen voor iedere week en deed alle boodschappen. Eén keer heb ik reuze geboft. Met mijn autoped en een tas van een soort zeildoek ging ik naar Albert Heijn op de hoek van de Van Woustraat en de Van Ostadestraat. Ik noemde mijn boodschappen op. Elke keer als er iets op de toonbank werd gelegd, ging het meteen in mijn tas. De winkelier lette niet op en gaf mij dezelfde boodschappen twee keer: twee keer drie pakjes Bleu Band, suiker, koffie en theesurrogaat. Ik rekende af, gaf geen bonnen en ging met een dubbele portie de deur uit. Ik wist niet hoe hard ik naar huis moest rijden; dan konden ze niet meer over bonnen beginnen. Mijn moeder begon te huilen toen ze die schat aan boodschappen zag. Zo konden we ons iets meer permitteren.

Voor de jeugd was er niets te beleven; je kon nergens heen. Voor de oorlog had Nederland veel jeugdverenigingen: sportverenigingen, wandelclubs, fietsclubs en de padvinderij. Alles was nu verboden; zelfs een visclub mocht niet meer. Bioscopen en cafés waren nog open, maar er draaiden alleen Duitse propagandafilms en journaals waarin de Duitsers natuurlijk altijd wonnen. Regelmatig werd gemeld dat ze 'een aantal bruto

registerton aan schepen de grond in hadden geboord'. Ze verwoestten meer schepen dan de geallieerden in de vaart hadden. Voor de jeugd die niet gewend was vertier in een café te zoeken, bleef er weinig over.

Vanaf onze veranda keken wij tegen de achterkant van de huizen aan het Sarphatipark. Recht tegenover ons woonde een kleermaker die met een Joodse vrouw getrouwd was. Wij noemden hem de kale, omdat hij kaal was. Hij was NSB'er en hield bijna iedere zaterdag in zijn tuin oefeningen met jongens van de Jeugdstorm, op de muziek van een grammofoonplaat. Ik stond dan op de veranda socialistische strijdlieden te zingen, behoorlijk hard. Hoe harder hij zijn muziek draaide, hoe harder ik begon te zingen: de Socialistenmars, de Internationale en andere liederen, vaak afgewisseld met AJC-liederen. De kale werd niet kwaad, maar moest erom lachen. Dat heeft enkele maanden geduurd, totdat burens mij vroegen ermee te stoppen. Ze vonden het te gevaarlijk. Toen ben ik er ook mee gestopt.

Een groot verlies

Mijn zuster Beppie en haar vriend Cor gingen in het voorjaar met vakantie. Bij een boer in de buurt van Soesterberg vonden zij voor een week onderdak. Ze kwamen enthousiast terug en vonden dat mijn ouders ook eens met vakantie moesten. Daarom raadden ze mijn ouders aan contact met die boer op te nemen. Dat lukte, en eind juli gingen we met ons vieren op weg: mijn vader, mijn moeder, mijn neefje Ton — de zoon van mijn zuster Marie — en ik. We gingen bepakt met koffers, waaronder een oude rieten koffer, want we moesten veel meenemen: beddengoed, dekens en schoon goed. Beppie en Cor brachten ons weg.

Vanaf het station was het zeker drie kwartier lopen. Mijn moeder kon bijna niet lopen door haar trombosebenen. Werkelijk uitgeput kwamen we op het adres aan. We belandden in een stal die enigszins was opgeruimd, maar de kippen zaten de hele dag op tafel en de haan ging vreselijk tekeer. Mijn vader joeg de kippen voortdurend weg, maar dat hielp niet veel. Slapen moesten we op balen stro. Het was een grote teleurstelling.

Voor mijn neefje en mij was het wel lolliig, maar mijn ouders hebben vreselijke nachten gehad. Mijn moeder was long- en hartpatiënt en kon dit gedoe niet aan. Je kon nergens heen; er was werkelijk niets te beleven. Toch liep ik met mijn vader een eindje. Bij een boer plukten we een tas vol graanhalmen om mee naar huis te nemen. Na het drogen konden we het graan met de koffiemolen malen en bij een bakker om de hoek voor tien cent een brood laten bakken.

Eindelijk was het zaterdag en werden we weer opgehaald door Beppie en Cor. De tocht terug naar het station, opnieuw te voet, was een marteling voor mijn moeder. Wat waren we blij dat we thuis waren. Het was zonde van het geld. Mijn vader kreeg maar één week vakantie per jaar, met behoud van loon maar zonder vakantiegeld. Financieel was het een ramp; ze kregen er niets voor terug.

We waren een week thuis toen mijn moeder ziek werd: koorts en overal pijn. Mijn vader was ook weer ziek thuis en ik verzorgde mijn ouders zo goed als ik kon. Beppie werkte door de week bij de NCI, de Nederlandse Confectie Industrie in de Karel du Jardinstraat, dus ik stond er met mijn veertien jaar alleen voor. Onze huisarts, dokter Woltering, was zelf ziek; er kwam een vervangster. Zij onderzocht mijn moeder en zat verder maar in een medisch boek te lezen. Het was inmiddels de laatste week van augustus. De dokter kwam elke dag, maar op zondag 30 augustus wist zij geen raad meer. Mijn moeder moest naar het Wilhelmina Gasthuis en mijn vader ging mee.

Ik maakte wat te eten voor als mijn vader weer thuis zou zijn, want er moest toch gegeten worden. Chris was al eerder, onder groot protest van mijn vader, in Duitsland gaan werken. Met lange tanden zaten we 's avonds met z'n drieën te eten. Omstreeks acht uur kwam de politie aan de deur: we moesten met spoed naar het ziekenhuis. Het werd donker. Mijn vader en Beppie gingen samen met de tram naar het ziekenhuis.

Toen zij daar tegen negen uur aankwamen, was mijn moeder buiten bewustzijn. Ze zaten uren aan haar bed. Ik was alleen thuis en begreep niet waar ze bleven. Omstreeks elf uur ging ik naar de bovenburen, maar daar deed niemand open. Ik ging weer naar beneden en naar bed. Om één uur kwamen ze thuis, helemaal ontdaan: mama was tegen twaalf uur overleden. Met een pasje van de politie hadden zij naar huis moeten lopen, want na twaalf uur mocht je niet meer op straat. Pas de volgende ochtend drong tot ons door wat er was gebeurd.

Het was vreselijk.

Ik moest naar de PC om door te geven dat mama was overleden, zodat iemand bij ons thuis de begrafenis kon regelen. Ook moest ik naar mijn zuster Marie aan de Hoofdweg om haar het vreselijke nieuws te vertellen. Dezelfde dag kwam er iemand van de PC om alles met mijn vader te regelen. Mama werd in de achterkamer opgebaard. De helft van het dekfel van de kist was van glas, de rest van hout. Boven het glazen gedeelte

hing een lamp die dag en nacht bleef branden. Mijn vader stond voortdurend bij de kist en was niet te troosten.

Alles was verschrikkelijk; we waren ons huis kwijt. Van veel burens kregen we condoleancepost. De volgende middag werd er gebeld. Ik deed open en een onbekende meneer kwam naar boven. Het bleek mijn oudste broer Jan te zijn, die ik in geen jaren had gezien. Even later kwam ook Charles, eveneens na jaren. Tussen mijn broers en mijn vader speelde de politiek ineens geen rol meer; het verdriet was te groot.

Jan en Charles waren door Cor gewaarschuwd, net als Chris, die in Frankfurt am Main zat. Chris kreeg van de Lagerführer te horen: 'Je moeder is dood, één week verlof.' Hoe Cor aan de adressen kwam, was ons een raadsel. Chris kwam woensdagochtend net op tijd voor de begrafenis. De hele familie was aanwezig en stapte in de auto's naar de Oosterbegraafplaats: mijn vader, Jan, Charles, Marie en Rinus, Chris, Beppie en Cor en ik. Door dat vreselijke gebeuren was de familie ineens weer compleet. Na de begrafenis gingen we met z'n allen naar huis. We praatten nog wat, maar er hing een nare stemming.

Iedereen beloofde ons niet in de steek te laten en goed contact te houden. Maar 's avonds ging iedereen weer naar zijn eigen huis en bleven wij met ons drieën achter. Het was erg leeg; we gingen vroeg naar bed. Jan ging weer werken bij Kladder, Charles naar zijn sigarenwinkel en Marie naar de groentezaak. Chris bleef nog een paar dagen, maar moest terug naar Duitsland. Beppie stopte met werken. Ik ging weer naar de Banketbakkersschool. Beppie moest voor het huishouden zorgen. Mijn vader bleef ziek, maar moest van de controlearts toch werken. Het was allemaal erg treurig.

Elke middag kwam ik thuis om te eten. Meestal was Beppie dan pas op en was er niets gedaan: geen brood, helemaal niets. Dat gaf ontzettend veel problemen. Ik was anders gewend en merkte steeds duidelijker hoeveel ik mijn moeder miste. We hadden bijna elke dag ruzie en vaak moest ik zonder eten weer naar school. Cor was bijna dagelijks in huis, maar zo-

dra mijn vader van zijn werk kwam, was hij verdwenen. Ik miste mijn moeder heel erg.

Omdat mijn moeder vaak ziek was geweest, had ik veel geregeld: boodschappen doen, meestal koken en vaak ook helpen schoonmaken. Dat begon al toen ik acht jaar was.

Met Beppie ging alles anders. Zij wilde de bonnen regelen en boodschappen doen en kreeg daarvoor huishoudgeld van mijn vader. Ik was niet alleen mijn moeder kwijt, maar ook de taken waarmee ik het huishouden zo goed mogelijk had geregeld. Ik werd aan de kant geschoven. De ruzies werden steeds erger. Ik was pas veertien jaar, het was oorlog: waar moest dat naartoe? Zo kon het niet langer en mijn vader merkte dat natuurlijk ook. Van mijn broers en zusters kreeg ik geen steun.

Er kwam een familieberaad. Jan bracht een vriend mee die mijn vader kende. Er werd besloten dat er een soort huishoudster moest komen. Een advertentie leek het beste. Jan zorgde ervoor dat er een in de Gooi- en Eemlander werd geplaatst, die in Hilversum en Bussum verscheen. Na enkele weken kwam er een brief van een dame uit Hilversum, met een foto.

Mijn vader schreef terug en maakte een afspraak om kennis te maken. Op 4 december 1942 kon zij naar Amsterdam komen. Mijn vader haalde haar van het station en om ongeveer negen uur 's avonds¹⁸ kwamen ze samen aan. Ze leek niet onaardig en had zelfs cadeautjes voor ons meegebracht. We moesten haar moeder noemen. Ze heette Hanna van der Hooft. Wegens ruimtegebrek sliep ze meteen bij mijn vader. Ze had jaren in de huishouding gewerkt, dus bij ons zou dat ook wel lukken.

Hanna nam al gauw de touwtjes in handen en er kwam weer rust in huis. Alleen tussen Cor en Hanna boterde het niet. Bovendien pikte Cor

¹⁸. Als het genoemde tijdstip klopt, was negen uur 's avonds een uur na de avondklok. De combinatie van dit tijdstip en het feit dat Hanna meteen bleef slapen is daarom opvallend.

geld uit de huishoudportemonnee; Hanna had dat gemerkt. Zij moest dus niets van hem hebben.

Cor ging naar Duitsland en werd trambestuurder in Keulen. Beppie en Cor schreven elkaar regelmatig. Beppie ging in de huishouding werken bij een mevrouw aan de Amstelkade. Na enkele maanden hoorde zij dat Cor in Keulen een nieuwe vriendin had. Hij zou een paar dagen naar Amsterdam komen om de zaak door te praten. Opeens stond hij voor onze neus en ik moest hem naar Beppies werk brengen. Toen ze opendeed, vlogen ze elkaar om de nek alsof er niets was gebeurd.

Mijn vader en Hanna konden het redelijk met elkaar vinden en besloten te trouwen. Hanna stelde wel haar eisen. Ten eerste wilde zij volledig beschikken over het verdiende geld, op zijn zakgeld na.

Verder hadden wij prachtige eikenhouten meubels: een dressoir met spiegels en ingelegd decor, een tafel met stoelen en een grote spiegel, alles in dezelfde stijl. Ook waren er twee marmeren kandelaars en een pendule met twee bronzen beelden. Hanna's tweede eis was dat dit allemaal de deur uitging, omdat het te bewerkelijk was om schoon te maken. Ze kreeg haar zin. Alles ging naar een veiling aan de Weteringschans, die inmiddels niet meer bestaat. Het geheel bracht bijna niets op en een nieuwe inboedel was niet te krijgen.

Van een oude soldatenvriend uit de Eerste Wereldoorlog, met wie mijn ouders contact hadden gehouden, kregen we een miserabel kastje terug. Nu was ook het interieur van ons huis verloren; er waren bijna geen herinneringen aan mijn eigen moeder meer. Vader en Hanna trouwden op 4 februari 1943. Geen van de kinderen was er echt voor, maar het kon niet anders.

Langzamerhand werd het moeilijker om genoeg eten te krijgen. Voor bijna alles moest je in de rij staan. We losten dat samen op: ik ging 's morgens vroeg in de rij staan en Hanna kwam mij aflossen als ik naar school moest. Zo kregen we toch het een en ander bij elkaar.

Ongeveer een half jaar na het overlijden van mijn moeder kwam mijn zuster Marie met het plan om naar haar graf op de Oosterbegraafplaats te gaan. Op een zondag gingen Marie, Rinus, Beppie, Cor en ik daarheen. Het was koud en regenachtig. Op de hoek van de Kruislaan en de Middenweg was een gelegenheid om iets te drinken. Om moed te verzamelen, gingen we daar eerst wat drinken. Daarna gingen we met bloemen naar het graf. Niemand wist een nummer of vak, dus moesten we zoeken. Er stond geen steen op het graf en dat maakte het moeilijk.

Mijn moeder lag bovendien onderin, in een graf waar vier mensen lagen. Anderen hadden misschien een steen geplaatst. Was het hier? Nee, misschien verderop. We mikten maar op een plaats, waarschijnlijk helemaal verkeerd. We legden de bloemen neer en stonden allemaal stil met onze gedachten.

Was het wel de goede plek? Niemand wist het zeker. Enigszins zenuwachtig en erg bedrukt gingen we naar huis. We hadden allemaal een kater en nog geen honger. Zo werd het voorjaar 1943.

Het leven gaat door

Ik deed examen aan de Banketbakkersschool en kreeg een diploma met een cijferlijst. Voor bijna alle vakken had ik een zeven; alleen voor Frans een twee.¹⁹

Mijn diploma van de banketbakkersschool

Dat diploma stelde weinig voor, want er viel nauwelijks iets te bakken. We verveelden ons dood op school. De dagen duurden lang en er werd nogal wat kattekwaad uitgehaald. Zo kregen we boekhouden van een

¹⁹. De bewaarde cijferlijst vermeldt voor Frans een 3.

klein mannetje, de heer Van Ravenswaay. Zijn broer was burgemeester van Utrecht en NSB'er.

Onze leraar schold voortdurend op zijn broer. Dat was eigenlijk zeer gevaarlijk, want er kon best een foute leerling tussen zitten. Maar er is niets gebeurd. Hij was ook de man die alles wat hij niet goed vond “tot een olievlek stompde”. Toch heeft juist deze man bij mij de basis gelegd voor het bijhouden van de boekhouding van een vereniging. We hebben in die twee jaar heel wat afgelachen.

Toen mijn moeder nog leefde, moest ik iedere zaterdag helpen met de was. We hadden een houten bok met een wringer. Aan de ene kant stond een grote teil met water; aan de andere kant een wasketel waarin de was na het wringen werd opgevangen.

Op zaterdag ging de was in sodawater, gesorteerd in witte en bonte was. Op zondag haalden we hem eruit en ging hij in de wasketel. Mijn vader legde papier, hout en kolen in het fornuis. Zodra hij 's morgens opstond, stak hij het aan, zodat de was al stond te koken wanneer mijn moeder beneden kwam. In het water zat Sunlightzeep.

Mijn vader had een kraan in de ketel gemaakt, zodat we het sop in een emmer konden opvangen. Daarna kieperden we met zijn tweeën de inhoud van de ketel in de wasmachine: een ronde kuip met een kraan en een motor eronder. In de kuip zat een schoep die elektrisch van links naar rechts draaide.

Na het wassen ging de was opnieuw door de wringer en daarna in een teil met bleekpoeder. Enkele uren later ging hij weer door de wringer en vervolgens in water met blauwsel. Daarna werd alles te drogen gehangen: bij slecht weer in de keuken, anders buiten aan de waslijnen. Met al dat water en die elektrische motor is er gelukkig nooit iets gebeurd, maar het had anders kunnen aflopen. Toen Hanna bij ons woonde, hoefde ik dit allemaal niet meer te doen.

Na de vakantie wilde ik zo snel mogelijk gaan werken. Ik kon bij verschillende zaken beginnen en koos uiteindelijk voor de heer W. Post in de Jan Pieter Heijestraat. Jongens van school waarschuwden me dat het NSB'ers waren. Mijn baas was dan wel een bullebak, maar gelukkig geen NSB'er. Zijn aangenomen dochter was verloofd met een verzetsstrijder die was opgepakt en in Westerbork zat. Er werd in de winkel dan ook veel op de Moffen gescholden. Ik verdiende vier gulden per week.

In de zomer van 1943 was er bijna geen tabak meer te krijgen. Toch waren er altijd mensen die tabak hadden en op straat rookten. Vooral in het weekend lagen er nogal wat peuken. Mijn vader vond dat ik die maar moest oprapen. Wat kon ik ertegen inbrengen?

Ik vond het vreselijk en moest mezelf moed inspreken om de straat op te gaan. Op een middag liep ik de Ceintuurbaan op en lette goed op of er iets te vinden was. Na een halfuur kwam ik thuis met ongeveer dertig peuken van bukshag. Ik hoefde ze niet los te maken; dat deed mijn vader zelf. Maar sigaretten draaien kon hij niet, dus dat moest ik toch weer doen. Ik vond het vreselijk vies.

Cor ging niet meer terug naar Duitsland. Hij kwam bij ons in huis en sliep naast mij. Cor en Beppie trouwden op 4 augustus 1943 en gingen in de Quellijnstraat wonen. Ze kregen van ons veel meubels, potten en pannen. We hadden weinig contact met hen.

Zo was ik alleen thuis met mijn tweede moeder. Ook dat ging niet altijd erg best.

Vader was veel thuis door zijn maagklachten; hij had maagkanker. Bepie, Cor, Jan, Charles en Marie kwamen regelmatig langs. Over politiek werd niet meer gesproken. Dat was maar goed ook, want de terreur van de bezetter nam toe en daarmee werd ook de politieke strijd steeds heftiger. Bij ons thuis bleef het rustig. Ik denk dat mijn vader te veel pijn had om er nog over te twisten.

Omstreeks de eerste week van oktober werd mijn vader opgenomen in het Binnengasthuis. Hij werd steeds zieker en lag op een zaal met nog elf patiënten. Zijn lever werd zwaar aangetast. De zusters noemden hem 'het geeltje'.

Jan was tussen alle bedrijven door op 8 oktober 1942 getrouwd met Lies van Wijk. Van haar dacht ik: 'Die heeft ze niet allemaal op een rij.' Ze was ook zo scheel als je je maar kon voorstellen. Juist Jan had altijd een grote mond gehad: hij zou met een heel mooie vrouw trouwen, anders hoefde het niet. Lies was voor mij echt aardig, dus kwam ik veel bij hen. Ze woonden op de hoek van de Reguliersgracht en de Prinsengracht.

Ik werkte, maar was op maandagmiddag altijd vrij. Op een dag had Jan een klusje voor me. Ik moest een enorm pak pakpapier naar het Surinameplein brengen. Bij de bushalte van Van Maarse en Kroon zou een Duitser staan om het in ontvangst te nemen. Met het zware pak ging ik naar de Weteringschans om de tram te nemen. Jan had aangeboden een pony-taxi te bellen, maar ik dacht dat het zo ook wel zou lukken. Mooi niet: er hingen trossen mensen aan de tram en voor mij en mijn pak was geen plaats.

Dus ging ik met het pak terug naar de winkel. Het pak was bestemd voor de Wehrmacht. Ik was op de fiets naar Jan gekomen en had die voor de winkel gezet. Die fiets had ik van Chris gekregen; hij had hem niet nodig omdat hij in Duitsland werkte. Toen ik terugkwam, bleek mijn fiets gestolen.

Die avond zou ik bij Jan en Lies blijven eten. Nou, dat was geen feest. Jan bleef maar doorzagen over wat er allemaal kon gebeuren. Lies nam het voor me op: 'Hou maar op, hij kan er toch ook niets aan doen.' De volgende dag kwam de Duitser met een auto om alles op te halen. Eigenlijk vond ik het niet zo erg: wat had ik nou met die Duitser te maken? Maar ik was wel mooi mijn fiets kwijt. Het stelen van fietsen werd een steeds groter probleem.

Mijn baas liet me iedere avond om kwart voor zes vertrekken, zodat ik mijn vader in het ziekenhuis kon bezoeken. Omdat hij zo ernstig ziek was, mochten we iedere dag komen. In dat halve uur praatten we veel met elkaar. Dat was nieuw voor mij, want vroeger zei hij nooit iets tegen me.

Vijf weken lag hij daar en werd hij alleen maar zieker. De zesde week ging hij zo snel achteruit dat hij naar een klein zaaltje werd gebracht. Hij was werkelijk doodziek, maar had toch een brief opgesteld met aanwijzingen voor wat er na zijn overlijden moest gebeuren. Ik moest die bewaren en zo nodig aan Hanna geven. In die week huilde hij steeds. Dat was vreemd voor mij; zelfs na het overlijden van mama had ik hem niet zoveel zien huilen.

Op woensdag 17 november 1943 stond er 's morgens om acht uur opnieuw een agent voor de deur. De familie moest zo snel mogelijk naar het ziekenhuis komen.

Hanna vertrok meteen. Ik moest Beppie, Charles, Jan en Marie waarschuwen. Een deel van de weg legde ik met de tram af, maar ik heb ook veel gerend van de een naar de ander. Om ongeveer elf uur waren we allemaal bij vader. Hij herkende ons niet meer en was vreselijk mager. Alles speelde zich af achter gesloten gordijnen; dat was vreselijk benauwend. Tegen één uur overleed hij.

Of de rest van de familie echt onder de indruk was, weet ik niet meer. Voor mij was het vreselijk. Met amper zestien jaar was ik nu echt alles kwijt. Het afscheid duurde niet lang en toen gingen we naar huis. Ik zette koffie en gaf de brief aan Hanna. Niemand vond die brief vreemd, want zo was mijn vader: alles moest goed geregeld zijn.

Hanna las de brief, gaf geen enkele reactie en stuurde hem meteen door naar Jan. Jan ging direct naar de zaak en waarschuwde de PC. Diezelfde middag kwam er iemand om alles te regelen. Vader werd de volgende dag in de voorkamer opgebaard.

Cor zorgde ervoor dat Chris in Duitsland werd gewaarschuwd. Een dag later was hij alweer thuis, voor de tweede keer vanwege zo'n droevige gebeurtenis. Mijn vader had nooit bloemen gewild, maar toch lag er een klein boeket op zijn kist. Het kwam van iemand die bij hem op zaal had gelegen. Ook nu kwamen er condoleancekaarten, maar minder dan na het overlijden van mijn moeder.

De begrafenis was een korte plechtigheid. Daarna gingen we met zijn allen naar huis. Eenmaal thuis begon Hanna alles verder te regelen met Jan — uitgerekend Jan, die een geweldige hekel aan vader had gehad. Het was druk in huis en na een poosje werd het zelfs gezellig.

Er was beslist geen bedrukte stemming. Naar aanleiding van de brief regelde Jan nog enkele zaken. Hoe Hanna het overlijden heeft ervaren, weet ik niet. Na een paar weken kwamen alle broers en zusters bijeen om te bekijken wat er nog te verdelen was. Dat was niet veel. Jan ging er met vaders leren jas vandoor. Verder nam niemand iets mee: het paste niet of de kleding was te ouderwets.

Voor mij bleef vaders regenjas over. Die was eigenlijk te lang, maar ik heb hem toch lange tijd gedragen. Op zolder lag verder een heleboel gereedschap. Uiteindelijk had ik niets van mijn moeder en nu ook vrijwel niets van mijn vader.

We kregen veel papieren van de voogdijraad, die ingevuld en teruggestuurd moesten worden. Jan verzorgde alles. Er kwam een ambtenaar bij ons thuis om de zaak af te handelen. Jan en Charles waren bij dat gesprek aanwezig; ik mocht er niet bij zijn. Er was opnieuw een familie-raad nodig. Na het invullen van nog meer papieren werd Jan mijn voogd en Hanna mijn toezien voogd.

Aan allebei had ik niets.

Omdat mijn vader officieel getrouwd was, kreeg zijn vrouw van Werkspoor drie gulden pensioen per week. Mijn vader had nooit aan een pensioenfonds betaald. Die drie gulden kwamen van het bedrijf zelf, vanwe-

ge zijn lange dienstverband van 27 jaar. Het bedrag was niet eens genoeg om de huur te betalen. Er was weer familieberaad nodig. De hele club zat bij elkaar, maar eigenlijk wist niemand raad.

Toch moest er iets gebeuren. Charles kwam bij ons wonen en de voorkamer en het zijkamertje zouden worden verhuurd. Via een advertentie voor het raam kwam de voorkamer terecht bij meneer Long, een Chinese kok die werkte in restaurant Hong Kong aan de Vijzelstraat. Het was een groot gebouw met winkels en huurwoningen; een deel ervan was bestemd voor Duitsers.

Meneer Long sprak zeer slecht Hollands. Omdat hij de r niet kon uitspreken, gebruikte hij soms de grappigste woorden. Maar in de winter van 1943–1944 hielp hij ons aan gebraden kip of konijn. Dat was natuurlijk heel bijzonder.

Iedere avond zaten we met zijn allen in de keuken, de enige plek waar het nog warm was. Al het hout dat gemist kon worden, verdween in het fornuis.

Het zijkamertje werd verhuurd aan een cassière van bioscoop Rialto. Dat duurde niet lang, ongeveer twee maanden. Daarna bleef het leeg.

Ongeveer drie maanden voordat vader stierf, was bepaald dat iedereen zijn radio moest inleveren. Mijn vader was zo kwaad dat hij het toestel onklaar maakte. Hij had het zelf gebouwd en wist precies wat hij deed. Hij ging ervan uit dat hij de radio na de oorlog terug zou krijgen. Met een paar kleine ingrepen kon het toestel daarna weer spelen.

Ik moest het toestel afgeven en kreeg een bewijs mee. Dat gebeurde in een school aan de Ferdinand Bolstraat, die ook dienst deed als distributiekantoor waar we bonnen haalden. Alle ingeleverde radio's werden in een depot opgeslagen.

Ik had heel goed contact met de vrouw van de Oostenrijker. Zij was Nederlandse en reuze aardig. Ze had radiodistributie en ik mocht een draad

doortrekken, zodat we tenminste naar de nieuwsdienst konden luisteren. Bij radiodistributie liep vanuit een centrale een kabel naar de woningen. Je kreeg er een luidspreker bij, betaalde een vast bedrag per maand en kon met een schakelapparaat meestal uit drie zenders kiezen.

Toen Charles bij ons kwam wonen, was dat niet meer nodig. Als NSB'er mocht hij zijn radio houden.

Tussen Charles en mij boterde het niet erg. Ik zong thuis socialistische strijdliederen en AJC-liedjes. Daar werd hij kwaad om. Ik moest maar lid worden van de Jeugdstorm, de jeugdbeweging van de NSB. Het ging er soms heet aan toe.

Hanna had een broer die voor de tweede keer was getrouwd. Zijn vrouw was van Duitse afkomst en onder haar invloed werd Hanna sterk pro-Duits. Toch waren deze mensen heel aardig voor mij. Uit zijn eerste huwelijk had Hanna's broer een zoon die bij de Nederlandse SS in Rusland diende. Zijn vrouw werkte in de keuken van de Ortskommandantur in Hilversum. Politiek gezien was het een fijn stel; Duitser kon het bijna niet.

Tijdens mijn schooltijd ging ik op zaterdag altijd naar Marie en Rinus. Ik hielp in de winkel en kreeg groente en aardappelen mee naar huis. Na sluitingstijd moest alles worden schoongemaakt: boenen en dweilen.

Daarna bracht ik met een handkar de lege kisten naar de groentemarkt aan de Jan van Galenstraat. Dat was zwaar werk, maar ik moest toch iets teruggoed voor het eten dat ik meekreeg.

Rinus was dan nooit thuis. Hij had een relatie met een klant die een paar huizen verderop aan de Hoofdweg woonde. Hij wist niet dat haar man een SS'er was. Op een nacht kwam die man thuis en trof Rinus bij zijn vrouw in bed aan. Rinus werd letterlijk het huis uit geschopt; zijn kleren werden hem door het raam achterna gegooid.

Met hangende pootjes keerde Rinus terug naar zijn eigen huis. Diezelfde nacht gooiden de SS'ers de winkel deur en een grote winkelruit in. Er bleef niets van over: het was één grote glastroep. Het duurde meer dan een jaar voordat er een nieuwe ruit kwam. Tot die tijd werd het gat gedicht met opgestapelde, lege groentekisten. Kennelijk hadden zelfs deze verschrikkelijke SS-beesten in de privésfeer nog iets menselijks.

Een en ander leidde natuurlijk tot een echtscheiding. Marie kreeg al snel een relatie met een onderduiker, een zekere Willie. Ik heb hem één keer gezien. Hij was veel jonger dan mijn zuster. Of die relatie lang heeft geduurd, weet ik niet. Haar drie kinderen kwamen opnieuw terecht in een weeshuis aan de Kalverstraat. Na de oorlog bleek Marie getrouwd te zijn met Max den Braven.

Ik moest wel eens mee naar Hilversum, naar een zogenaamde tante die overigens heel aardig voor me was. Op een middag vertelde zij mij waarom de Duitse burgers voor Hitler hadden gekozen.

Na de Eerste Wereldoorlog, zo legde ze uit, was Duitsland erg arm geworden. Dat kwam mede door de hoge herstelbetalingen aan de geallieerden, die het land niet kon opbrengen. Door alle voorschriften van buitenaf zou Duitsland behoefte hebben gehad aan een krachtige leider die het vertrouwen van de bevolking genoot en het land weer liet meetellen in de wereld.

Hitler beloofde werk, goed onderwijs en nieuwe wegen. Ook beloofde hij uitbreiding van het grondgebied: Duitsland zou te klein zijn voor zijn bevolking. Hij begon met de inlijving van Oostenrijk en ging steeds verder. Door al die gebiedsuitbreidingen steeg zijn aanzien. Zo, vertelde zij, kon Hitler Duitsland redden.

Ze kon mij niet overtuigen.

Volgens mij wist het Duitse volk van de vernietiging van Joden, communisten, zigeuners, sociaaldemocraten en anderen. Volgens haar was dat allemaal niet waar. Jaren later bezocht ik het concentratiekamp Bergen-

Belsen. Daar was onder meer een fototentoonstelling over de periode waarin het kamp in bedrijf was. Het is verschrikkelijk om te zien; zoiets mag nooit meer gebeuren.

Het kamp lag zo dicht bij de bewoonde wereld, op ongeveer een kilometer afstand, dat de mensen ervan moeten hebben geweten. Er stierven tenslotte 100.000 krijgsgevangenen, onder wie politieke gevangenen, Joden en zigeuners.²⁰

Ook wij in Nederland wisten al vóór het uitbreken van de oorlog dat Duitsland kampen had. Alleen wisten we niet wat daar precies gebeurde. De meeste Nederlanders dachten dat het om werkkampen ging.

²⁰. De getallen kloppen niet helemaal, maar dat doet niets af aan de essentie van wat Karel hier vertelt.

Het leven wordt moeilijker

Door de grote voedselschaarste en omdat ik voor banketbakker leerde, vroegen mensen mij steeds: 'Kun jij niet iets bakken?' Ik kon dus toch wel wat. Hanna had contact met Samson, de vroegere huisbaas van Charles, die altijd wel iets voor ons kon versieren. Zo kwam zij aan bloem en suiker. Daarom volgen hier twee recepten uit het begin van 1944.

Oorlogscake: één pond koude, gekookte aardappelen; één pond bloem; één ons suiker; een kwart suikerzoet; één pakje bakpoeder en 50 gram boter. Eén uur langzaam bakken.

Oorlogskoekjes: één beker gemalen gort, één beker bloem, bijna één beker suiker, 50 gram boter en één mespunt koolzuur.

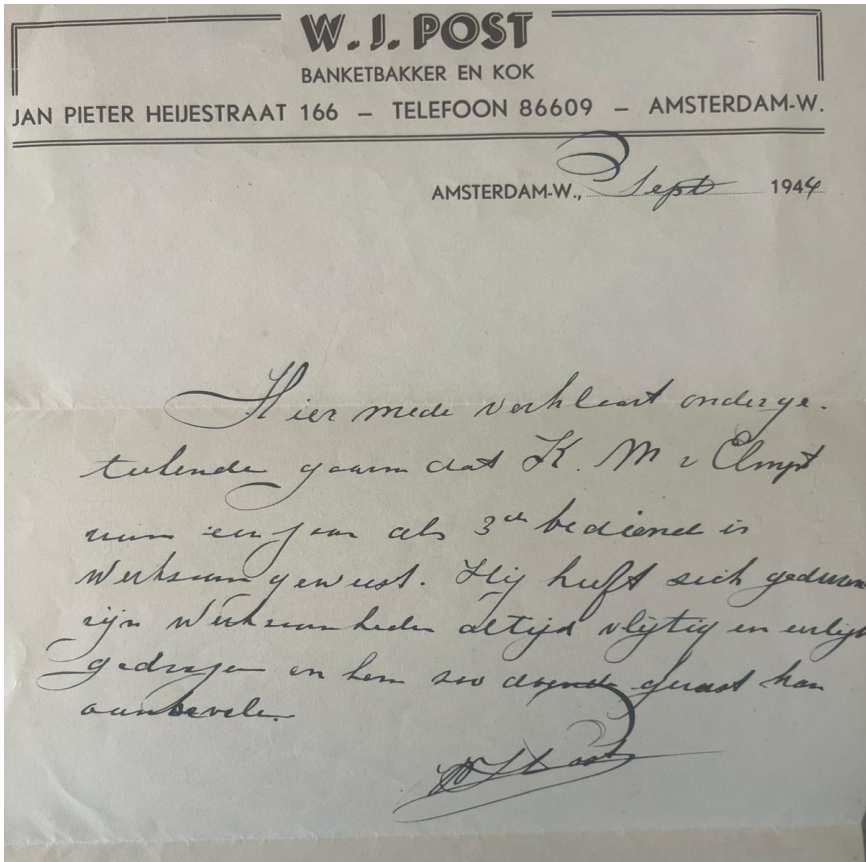
Omdat we een fornuis met een bakruimte hadden, konden we nog iets uitproberen. Alles wat brandbaar was, ging het fornuis in.

Op 6 juni 1944 landden de geallieerde legers in Normandië. De hele dag gonsde het van de wonderlijkste geruchten. Hoewel bijna niemand een radio had, wist iedereen ervan; de geruchtenmachine draaide meteen op volle toeren.

In de bakkerij stond een clandestiene radio heel zacht aan. Op het nieuws hoorden we bijna niets, maar iedereen was juichend gestemd. Later bereikten ons vooral berichten over hoe zwaar de geallieerden het hadden. De Duitsers hadden duizenden soldaten gevangen genomen en velen gedood. Het moet daar een hel zijn geweest; daar zijn goede boeken over te lezen.

Van alle berichten werden we niet veel wijzer, maar we wisten dat de bevrijding eraan kwam. De geallieerden bombardeerden alles wat voor de Duitsers van belang was. Voor de mensen in de bezette gebieden duurde het allemaal veel te lang.

Ik had dus een voogd en een toezienend voogd en werkte bij banketbakker Post. De bakkerij stond in de tuin achter het woonhuis, met een kleine plaats ertussen. Op de binnenplaats stond een grote ijskast die met ijsstaven werd gevuld. Boven op die kast stond een grote teil met eieren in waterglas. De baas had twee boxers die elke dag twee rauwe eieren kregen. Ik had maar één collega; op maandagochtend was de baas er nooit. Dan troffen we voorbereidingen voor dinsdag, als de winkel weer openging.

Het getuigschrift van bakker Post

's Morgens werd een grote geëmailleerde schaal gevuld met witte bonen. Die moesten koken om er de volgende dag spijs van te maken. Mevrouw liep duizend keer heen en weer, maar wij dachten: we zijn geen honden, maar lusten wel eieren. Tussen de bakkerij en het woongedeelte was een ruimte met een grote gootsteen, waar ik de afwas deed. We stopten meestal vier eieren onder de bonen.

Bij de afwas float ik en hield op zodra mevrouw binnenkwam. Dat was onze code. Als we dachten dat de eieren goed waren, haalde mijn collega ze uit de bonen en gooide ze in de meelbak. Als de kust veilig was, aten we ze op. De doppen verdwenen in de brandende oven, zodat niemand achter onze misdaad kwam.

Ook bij het bakken namen we van alle grondstoffen iets meer, zodat er twee cakes extra waren. Als de kust veilig was, verstopten we ieder een kleine cake.

Eén keer kwam mevrouw binnen en stopte ik een gloeiend hete cake in mijn broekzak. Het was tijd om naar huis te gaan. In het Vondelpark aten we hem op. Mijn cake was totaal kapot, maar de stukken smaakten toch. Ik hield er wel een brandplek op mijn been aan over.

In de winter van 1943–1944 was er wat sneeuw gevallen, niet eens veel. Ik kreeg zowaar een bon voor nieuwe schoenen. Die moest ik kopen bij een aangewezen schoenenzaak, vlak naast het Rialto Theater. Er was zelfs een paar dat paste. Ik was blij: het was mijn eerste paar schoenen in twee jaar.

Van die schoenen had ik nog geen kwartier plezier. Op weg naar huis, door de sneeuw, verloor ik meteen beide hakken. Ze waren ook zo lek als een vergiet. Ze bleken van karton gemaakt.

Het was inmiddels 1944

Het leven ging door, maar je moest steeds oppassen geen fouten te maken en zeker geen opmerkingen te plaatsen waardoor je gepakt kon worden. Je kon werkelijk niemand vertrouwen, ook je burens niet. In de rij voor voedsel kon je niet over de bezetter praten, want daar stonden ook spionnen die gesprekken afluisterden. Wie iets over de Duitsers zei, kon naar huis worden gevolgd en een dag later worden opgepakt. Je zag die persoon nooit meer terug. In mijn straat heb ik dat twee keer zien gebeuren. Zo werd iedereen steeds voorzichtiger.

Iedere avond stond ik van ongeveer zeven tot acht uur beneden voor de deur met mijn buurvrouw van drie hoog en haar dochter te praten. Om acht uur moest je binnen zijn, dus dan gingen we op tijd weg.

Die burens waren Belgen. Haar man was suppoost bij het Rijksmuseum. Hij was met een groot aantal schilderijen naar Valkenburg gestuurd, waar de schilderijen in de grotten werden opgeslagen. Zij hadden al maanden niets van elkaar gehoord.

Voor al de Joden moesten het ontgelden. Er werden regelmatig razzia's gehouden.²¹ Er waren al zoveel Joden weggehaald. Mensen die van huis werden gehaald of van straat werden geplukt, zag je nooit meer terug.

Het werd steeds armoediger. Er was geen brandstof, zelfs geen kaarsen; alleen een klein beetje olie, waar we zuinig mee waren alsof het goud was. Door de kou en het donker gingen we vroeg naar bed.

Na de zware gevechten aan de kust van Normandië konden de geallieerden eindelijk doorstoten. Parijs viel en de legers stroomden verder. Het

21. In 1944 was Amsterdam inmiddels officieel "Judenrein", en waren alle joden opgepakt en afgevoerd. De laatste joodse razzia was in 1943 geweest.

Duitse verzet nam af. Hoewel je op de radio weinig nieuws hoorde, wisten wij toch wel wat er gebeurde. Met het leger kwam ook de geruchtenstroom weer op gang.

Mijn collega zei tegen mijn baas: ‘Meneer, hebt u het al gehoord? Antwerpen is gevallen.’ Een uur later hoorden we via het winkelmeisje: ‘Ze staan al in Breda. Weet u dat er al mensen met bloemen op de Berlagebrug staan?’ Mijn baas deed alsof het hem niet interesseerde. Maar de volgende dag hoorden we dat hij het erg druk had gevonden bij de brug. Hij was er dus ook geweest.²²

Overall verzamelden zich groepen mensen in afwachting van de geallieerden, die voorlopig nog niet zouden komen. De NSB'ers waren zo bang dat de meesten met vrouw en kinderen vluchtten.

Charles had geen baan meer, want er was geen tabak. Wat deed die gek? Hij ging solliciteren bij het hoofdkantoor van de NSB in Utrecht. Daar kwam hij op kantoor te werken, maar dat bleek heel anders dan hij had verwacht. Na zijn eerste werkdag vertelde hij dat hij de hele dag papieren en dossiers had moeten verbranden. We raadden hem aan de volgende dag, dinsdag, maar thuis te blijven. Maar hij was eigenwijs en ging toch. Na afloop van zijn werkdag ging hij gewoon naar het station om de trein naar huis te nemen. Daar heerste chaos: honderden mensen in paniek en huilende kinderen. Hij kwam zijn oude huisbaas Samson tegen, die zei: ‘Kom met mij mee, dan komen we wel thuis.’ Maar Charles bleef eigenwijs en stapte zomaar in een trein vol vluchtelingen.

Uiteindelijk belandde hij in Duitsland, vlak bij de grens met Groningen, en kwam pas eind november thuis. Ik was met Hanna weg geweest; toen we thuiskwamen, stond Charles in de keuken. Hij had in een kamp moeten verblijven en had niets bij zich: geen schone kleren en geen scheerge-rei. Hij stonk en zag eruit als een ongeschoren landloper.

22. Dolle Dinsdag, 5 september 1944.

De geallieerden waren tot Arnhem gekomen. Daar, en in de omgeving, werd hevig gevochten. Zij moesten vier bruggen innemen om naar Duitsland door te kunnen stoten, maar de Duitsers boden zoveel weerstand dat het niet lukte. Alles boven de grote rivieren bleef bezet, terwijl het zuiden al bevrijd was. Dit zou grote gevolgen hebben voor de noordelijke provincies.²³

Omstreeks half september 1944 kreeg mijn baas bericht dat er vanaf 1 oktober niet meer gebakken mocht worden. Ik moest iedere ochtend komen om de bakkerij schoon te houden en kreeg zo toch mijn loon. Jan vond dat maar niets. Hij ging een keer mee om af te spreken dat ik niet meer zou komen, maar dan kreeg ik natuurlijk ook geen loon meer. Volgens Jan konden we zelf wel voor inkomsten zorgen.

We merkten dat alles alleen maar slechter werd. Voor alles moest je in de rij staan, maar meestal was er bijna niets te krijgen en ging je na uren wachten met lege handen naar huis. Veel mensen trokken er met alles wat maar rijden kon op uit om voedsel bij de boeren te kopen. Ze namen van alles mee; eerst was vooral kleding een goed ruilmiddel, later ook goud. Velen waren dagen onderweg, lopend met een handkar of kinderkar, of op de fiets met houten banden. Wie toch nog iets bij zich had, kon aan de stadsgrens Duitsers en NSB'ers tegenkomen die het eten afpakten.

Het was vreselijk voor die mensen, die soms dagen onderweg waren. Ook op deze voedseltochten zijn mensen gestorven.

Begin oktober 1944 ging ik met Jan op pad om eten te halen. Met fietsen met kapotte banden reden we richting het noorden van Noord-Holland. Het begon te regenen en we moesten meerdere keren schuilen. Op een stuk weg stond het water zo hoog dat we moesten blijven fietsen, terwijl

23. De Slag om Arnhem vond in september 1944 plaats; in de maanden daarna werd het zuiden van Nederland verder bevrijd.

het water over onze benen schepte. We werden door en door nat. We gingen van de ene boer naar de andere, maar we kregen niets.²⁴

Jan had contact met tante Marie, een zuster van mijn vader. Zij woonde in Alkmaar. Ze had een eigen huis in Den Helder, maar was door de Duitsers gedwongen te vertrekken.²⁵ Jan wist de weg en we kwamen er verzopen aan. Deze familie was nieuw voor mij, maar Jan deed alsof hij er gisteren nog was geweest.

Omdat er geen zeep meer was, had Hanna mijn ondergoed in de zomer van 1944 blauw geverfd, zodat je niet kon zien dat het eigenlijk niet schoon was. Het was al moeilijk genoeg om water warm te krijgen, dus veel gelegenheid om je kleren te wassen had je niet. Die nieuwe tante waste onze kleren meteen. We konden onszelf ook lekker met warm water wassen. Wat een luxe.

Toen zag ik pas dat ik helemaal blauw was van dat ondergoed. Dat betekende dat we werkelijk tot op ons hemd drijfnat waren geweest. In de huiskamer zat een heel oude vrouw. Dat bleek de moeder van mijn vader te zijn: mijn oma, Maria Simons uit Helmond. We konden prima slapen. De volgende dag gingen we, met droge kleren, een goed ontbijt en brood voor onderweg, weer naar huis.

De hele dag regende het weer. Ons meegekregen brood was snel op en we werden opnieuw door en door nat. Eenmaal in Amsterdam ging Jan meteen naar zijn huis en ik naar het mijne. Om ongeveer half negen kwam ik thuis. Gelukkig hadden we geen last van de Duitsers gehad, hoewel het al na acht uur was.

Eenmaal binnen kreeg ik meteen ruzie, omdat ik niets had meegebracht en de helft van het geld dat ik had meegekregen op was. Onderweg had-

²⁴. Vooral op 1 oktober en de week rond 15 oktober viel er veel regen.

²⁵. Waarschijnlijk om de aanleg van de Atlantikwall, de kustverdediging tegen de geallieerde invasie.

den we er wat te drinken van gekocht. Ik waste me en ging, ontzettend koud, meteen naar bed. Het was beslist geen prettige reis geweest.

Op een ochtend in oktober kwam ik thuis en stond er een SS'er in de kamer. Ik schrok me wild. Wat was er gebeurd? Het bleek een neef van Hanna te zijn, die aan het oostfront diende. Hanna vond dat ik hem de stad moest laten zien. Ik schaamde me dood. In de buurt stond ik bekend als antinazi en nu moest ik met een SS'er de deur uit.

We zijn niet ver gekomen, want het krioelde van de Grüne Polizei, het leger en de WA. Fijn was het niet. Na twee uur waren we weer thuis. Gelukkig waren we geen bekenden tegengekomen. Hij moest zich ergens melden om met de auto naar Hilversum te worden gebracht.

Jan kwam op het idee om appels te kopen en met flinke winst te verkopen. Met die fiets met de slechte banden reden we naar Ouderkerk, waar we bij een boer dertig kilo appels konden krijgen voor een redelijke prijs. Thuis werden ze in zakken van één kilo gewogen. Jan maakte elke kilo steeds lichter. Daardoor durfde ik niets meer aan mijn burens te verkopen. De verkoopprijs was driemaal de inkoopprijs.²⁶

Ik had ook gemerkt dat Hanna appels had weggepakt en bij haar linnen-goed verborgen. Ook miste ik geld, want ik moest alle inkomsten bijhouden. Op een dag stonden we met zakken appels in een met een lap afgedekte doos achterop de fiets, op de hoek van de Van Ostadestraat en de Van der Helststraat. We vroegen voorbijgangers of ze appels wilden kopen.

Een enkeling wilde dat, totdat een man in burger naar ons toe kwam. Hij liet zijn legitimatie van de SD zien en zei dat we de appels voor de marktwaarde moesten verkopen. Dat was ongeveer onze inkoopprijs. We hadden toen nog zo'n twintig zakken in de doos. Binnen vijf minuten waren we ze kwijt. We kwamen handen tekort om de laatste appels te verkopen.

²⁶. Dit is feitelijk een vorm van zwarte handel.

Het was een grote strop; de man bleef erbij staan. Ik moest de inkomsten bijhouden om de winst te verdelen, maar nu was er geen winst en was ons geld op.

Na Dolle Dinsdag werd de controle steeds strenger. Ook als je nergens van wist, kon je bij het minste vergrijp worden meegenomen. De regering in Londen had een algemene spoorwegstaking afgekondigd. De Duitse propaganda maakte daar mooi gebruik van: 'Zie je wel, van je vrienden moet je het maar hebben. Nu is er helemaal geen eten, brandstof en elektriciteit meer. Maar Duitsland wint op alle fronten; meld je aan voor de SS.'

Voor de burgers werd alles alleen maar beroerder en de voedselrantsoenen werden gehalveerd. De gaarkeukens, vooral in de grote steden, trokken nu veel mensen. Hoewel ze bedoeld waren voor zeer arme gezinnen, kwam bijna heel Amsterdam ernaartoe. Je moest bonnen inleveren en in de rij staan. De kwaliteit was zeer slecht: aardappelen met zand en schil, suikerbieten en wat snijbonen.

Het moet niet te eten zijn geweest: stampot van suikerbieten met snijbonen. Zelf heb ik het toen niet gegeten. Op de een of andere manier wist Hanna, met hulp van onze Chinees, toch nog wat op tafel te brengen. Meneer Long zat ook bij ons in de keuken als hij niet hoefde te werken.

Met zelfgemaakte noodkacheltjes, gestookt met houtsplinters en papier, probeerden de mensen toch nog iets te koken. Ook werden alle bomen in de parken en langs de straten omgezaagd. Je moest wel uitkijken, want anders pakten ze je zaag én je boom af, zodat je nog niets had en meestal ook mee moest naar het bureau. Men verzoon van alles om aan brandstof te komen.

Bij de mensen thuis werd bijna geen deur of kastplank gespaard. Leeggehaalde Joodse huizen werden gesloopt om al het hout eruit te halen. Zelf brak ik de latten van onze zolder om en om weg, en ook vloeren en soms zelfs balken, zodat alleen een stenen voor- en achterwand bleef staan.

De zwarte handel bloeide. Tabak was niet meer gewoon te krijgen, maar wel op de zwarte markt. Belgische shag, die stonk als rotte eieren, werd flink verkocht; die was bij boeren in België geteeld. Als je maar geld had, kon je op de zwarte markt alles kopen: brood, aardappelen, boter, vet en zelfs vlees — als je tenminste de weg wist.

De zoon van mijn buurvrouw had een binnenbak van de stadsreiniging gepikt. Zulke bakken stonden op verschillende plaatsen in de stad voor los vuil. Het ding was rond, van zwaar metaal, ongeveer vijftig centimeter in doorsnee en een meter lang. ‘Karel, kun jij daar een noedkachel van maken?’

Ik had vuurvaste stenen en cement nodig; daar zorgde haar zoon voor. Ik metselde de stenen erin. Op zolder stond een stuk plaatijzer. Daaruit hakte ik een rond deksel en een kleiner dekseltje.

Ze moest er tenslotte wel iets in kunnen gooien. In het kleine dekseltje maakte ik met een grote spijker een kuiltje, zodat je het met een pook kon optillen en brandstof in het vuur kon gooien. Het grote deksel sloeg ik op de binnenbak; dat zat goed vast. Nu nog een gat voor de afvoer. Er was een pijp, dus boorde ik het gat uit. Pijp erin en klaar was Kees. Ze heeft er veel plezier van gehad.

Naast de verschrikkelijke problemen die de mensen al hadden, werd de terreur steeds erger. De Grüne Polizei reed voortdurend door de stad en nam regelmatig mensen mee die vaak niet eens wisten waarvoor. Ook fietsen werden in beslag genomen. Als ze onderweg bezig waren, waarschuwden de mensen elkaar, zodat je een andere weg kon kiezen.

Ik vond dit alles verschrikkelijk onrechtvaardig en in strijd met ons vrijheidsgevoel. Voor de laatste joodse mensen werd het steeds moeilijker; je zag bijna geen joden meer. Er waren veel onderduikers, vooral mensen uit het verzet. Bijna dagelijks werden grote pamfletten opgeplakt met de namen van opnieuw doodgeschoten verzetsmensen.

Door de spoorwegstaking hadden de Duitsers ook problemen met hun eigen vervoer. Ze haalden mensen uit Duitsland om de treinen voor het leger te rijden. De geallieerden bestookten deze treinen, waarbij veel materieel en soldaten verloren gingen.

De rijen voor de winkels werden langer, want er was steeds te weinig voedsel. Arbeiders van grote bedrijven haalden per schip aardappelen en graan uit de provincie. Via de binnenwateren werd dat naar de stad gebracht en onder de fabrieksarbeiders verdeeld. Vanaf oktober reed er af en toe een tram, maar je kon er niet op rekenen: er was bijna geen elektriciteit. Ook de huizen hadden geen stroom of gas. Er heerste vreselijke armoede.

Het uitgaansleven lag stil. Bij ons thuis lagen we meestal om acht uur in bed.

Er waren ook razzia's waarbij mannen van zestien tot 65 jaar werden opgepakt en naar Duitsland gestuurd om in munitie- en wapenfabrieken²⁷ te werken. De Duitsers hadden daar nauwelijks vrouwen aan het werk. Uit alle bezette gebieden werden mannen en vrijwillige vrouwen naar Duitsland gestuurd om de plaatsen in te nemen van mannen die in het leger zaten. De mensen die zo van straat werden geplukt, hadden niets bij zich. Dat maakte hun lot nog onmenselijker.

De stad werd vreselijk verwaarloosd. De vuilnisman kwam niet meer, want er was geen benzine. Het vuil hoopte zich op straat, en vooral op pleinen en in parken, op. Sommige mensen spanden een paard voor hun auto en er was ook een ponytaxi voor twee personen. Anderen hadden een enorme ballon met gas op hun autodak gemonteerd. Er reden ook auto's met een gasgenerator die met hout gestookt moest worden.

De meeste auto's waren echter door de Duitsers gevorderd; die konden alles gebruiken. Langzamerhand verdween alles uit het straatbeeld. De

²⁷ De grote razzia's voor arbeidsinzet vonden in deze fase onder meer in Rotterdam en Den Haag plaats. In Amsterdam bestond tegelijk grote angst voor vergelijkbare acties.

paarden werden in beslag genomen en er was geen hout en geen gas meer. Het werd steeds stiller op straat, afgezien van Duitse auto's.

In de grote steden waren bijna geen medicijnen te krijgen, waardoor veel mensen ziek waren. Vooral bejaarden die niet in de rij konden staan voor eten en kleine kinderen waren zwaar gedupeerd; er vielen veel doden. Begraven werd je op een handkar met een paard. Later werden ook die paarden gevorderd en moesten de mensen van de begrafenisonder-nemer het zelf doen. Ook zij waren totaal uitgeput en liepen met de dood in hun schoenen. Zo was het in Noord-Nederland, en het zou nog veel erger worden.

Omdat ik niet veel te doen had, ging ik af en toe naar Beppie en Lies. Op een dag kwam ik bij Lies en trof daar Beppie en Cor aan. Cor was lid geworden van de NSKK²⁸, een legeronderdeel van de Wehrmacht. Zij moesten wapens en voedsel naar het front brengen.

Engelse vliegtuigen waren voortdurend in de lucht om zulke konvoien te vernietigen, zijn keuze was zeer gevaarlijk. De gek liep thuis in uniform en zwaaide gevaarlijk met zijn geweer. Hij moest ons laten zien wat hij bij de NSKK had geleerd. Voor mij hoefde dat niet en Beppie en Lies vonden het ook niet geweldig.

Beppie rommelde wat met Duitsers om aan eten te komen. Van Cor en Beppie moest ik niet veel hebben. Eenmaal thuis vertelde ik het aan Hanna, maar met haar Duitse sympathieën had zij er geen enkel bezwaar tegen.

28. Nationalsozialistische Kraftfahrkorps

DEEL 2

Naar Duitsland²⁹

Begin november werden er mededelingen opgeplakt dat alle mannen van zestien tot 65 jaar zich voor werk in Duitsland moesten melden. Waar en wanneer zou nog worden bekendgemaakt.

Hanna had op een voor mij onbekende manier contact met de ‘Kale’ tegenover ons. Opeens zei ze dat ik maar met hem moest gaan praten. Ik ging erheen. Hij begreep dat ik naar Duitsland moest en stelde voor dat ik bij hem zou onderduiken. Bij hem, als NSB’er, werd toch niet gecontroleerd. Ik kon er best wonen, met goed eten en drinken. Dat zou vreselijk stom zijn. Ik wees het plan meteen af.

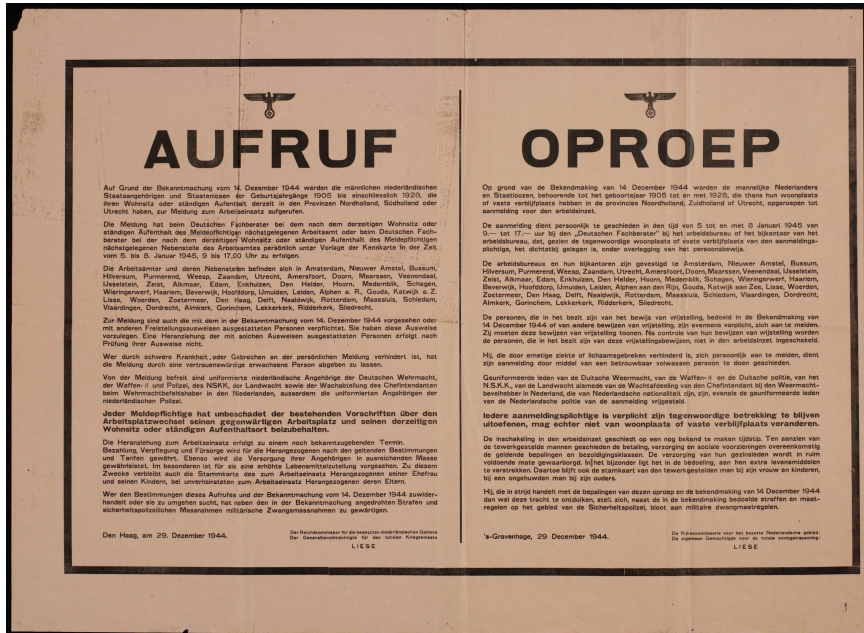
Via Radio Oranje werd vanuit Londen meegedeeld dat NSB’ers en collaborateurs hun straf niet zouden ontlopen. Bovendien stond ik bekend als een socialistische jongere; ik kon toch niet bij de vijand onderduiken. Hoe iedereen dat wist, is een raadsel, maar het ging van mond tot mond en er zou een bijltjesdag komen.

Ondanks zijn herhaalde verzoeken via Hanna heb ik geen contact meer met hem gehad en hem ook nooit meer gezien. Hanna heeft me dat zeer kwalijk genomen. Achteraf bleek dat het, ondanks alle ellende, beter was dat ik niet thuis was. Ik zou die tijd daar nooit zijn doorgekomen.

29. Een jaar voor de eerste versie van dit boek schreef Karel een kort verslag van zijn tijd in Duitsland. Dit verslag is geïntegreerd in de komende hoofdstukken, en waar er verschillen zijn is dat in de voetnoten aangegeven. Karel was één van de paar duizend Amsterdammers die naar Duitsland werden gezonden tijdens de zgn. Liese Aktion. De gebeurtenissen sluiten precies aan bij wat er over deze actie gedocumenteerd is, alleen dateert Karel zijn reis ruwweg een maand te vroeg. In de hoofdttekst heb ik Karels datums laten staan, en alleen de verschillen in zijn eigen teksten aangegeven. Een verslag van de Liese Aktion en reconstructie van de reis van Karel is beschreven in bijlage 1 en 2.

Charles en Jan hadden besloten samen in Duitsland te gaan werken.³⁰ Ze kwamen ergens in Solingen terecht. Jan, mijn voorgd, trok zich niets van mij aan en liet mij achter bij Hanna en de Chinees.

Begin december 1944 werden er bekendmakingen opgeplakt: alle mannen van zestien tot 65 jaar moesten zich melden in een gymnastiekzaal aan de Marnixstraat, op de hoek van de Bosboom Toussaintstraat.

De oproep met meldingsplicht. De datum is anders dan in het verhaal, zie de bijlagen.

Ik kon niet thuisblijven, want ik had geen steun van Hanna en geen onderduikadres. Bij de gymzaal stond een enorme rij mannen van alle leeftijden te wachten en het ging tergend langzaam. In totaal heb ik drie uur gewacht. Na ongeveer een uur viel ik flauw van de honger. Een paar

³⁰. Op 5 januari hebben zij zich geregistreerd en op 6 januari zijn ze naar Thüringen vertrokken.

mannen hielpen mij weer op de been, waarna ik gewoon verder moest wachten. Eindelijk was ik aan de beurt.

In de zaal stonden tafeltjes met daarachter mensen van de Grüne Polizei. Ik moest mijn persoonsbewijs afgeven en er werd van alles op een lange lijst genoteerd. Alles bij elkaar duurde het ongeveer tien minuten. Ik kreeg een bewijs van inschrijving en moest voortaan de aanplakbiljetten in de gaten houden voor de meldingsplaats en wat we moesten meenemen. Eenmaal thuis werd het stil. Nu stond vast dat ik naar Duitsland zou gaan. Het idee dat Hanna alleen met de Chinees zou achterblijven, stond haar niet aan.

Ik kon echt niet thuisblijven, want bij een razzia zou ik zo gepakt worden en dat vooruitzicht was ook niet aantrekkelijk. Op 18 of 19 december werden er plakaten opgeplakt met de mededeling dat alle geregistreerde mannen zich op 3 januari 1945 in de Apollohal moesten melden.³¹ Daarbij hing meteen een lijst met wat je moest meenemen: een deken, verschoning, extra schoenen, bord, beker, bestek en een tandenborstel.

Je kon daar vanaf acht uur terecht, maar ik ben om elf uur gegaan. Dat bleek toch een flink eind lopen met mijn zware koffer. Het was koud, want het vroom behoorlijk en er lag een dik pak sneeuw.

In de zaal krioelde het van de SS. Ik moest mijn inschrijvingspapier inleveren en verder maar afwachten. Ik heb daar de hele dag gezeten. We kregen niets te eten, alleen koffie. Om ongeveer vijf uur moesten we ons in rijen van vijf opstellen. Onder bewaking van de SS — die knapen maar tellen — gingen we eindelijk op weg naar de Levantkade, naar een lege havenloods. De koffer was erg zwaar en dan die sneeuw. Het was een heel eind, dwars door de stad.

Er kwam een SS'er met een fiets naast mij lopen. Hij pakte mijn koffer, legde hem op de fiets en bleef bij mij.³² Na meer dan een uur lopen kwa-

³¹. In zijn eerdere verslag noemt hij 2 januari als datum. In werkelijkheid was dit zo'n 3 weken later, zie Bijlage 1.

³². Dat een SS'er zijn koffer overneemt, is een opvallend detail. Karel was zeventien jaar en klein van stuk; mogelijk viel hij daardoor tussen de overige mannen op.

men we in de loods. Het was een grote ruimte zonder matrassen of iets dergelijks. Ongeveer 1.500 mannen moesten er op de kale grond slapen.

We merkten meteen dat er ontzettend veel werd gestolen, wat veel onplezierige momenten gaf. Je moest goed op je bagage passen. Daarom sliep ik met mijn hoofd op de koffer. 's Morgens was ik vroeg wakker en zocht contact met een jongen van mijn leeftijd die vlak bij mij had geslapen. Als een van ons even wilde rondlopen, paste de ander op de bagage. We kregen weer alleen koffie.

Om ongeveer één uur kregen we bericht dat er warm eten werd uitgedeeld. Op goed geluk dat onze bagage niet werd gepikt, gingen we weer in de rij staan. We kregen allemaal een klodder stampot van snijbonen en suikerbieten, met af en toe een ongeschilde aardappel waaraan het zand nog zat. Je kon je bord niet afwassen, want er was geen water. Er liepen mannen uit allerlei milieus rond: heel nette heren, maar ook mannen met wie ik liever niets te maken had. De tijd ging langzaam voorbij. In die grote loods was maar één wc.

Buiten was een latrine, maar om daarheen te gaan moest je toestemming vragen aan een SS'er bij de deur. Die hield goed in de gaten of je terugkwam. Iedere dag was hetzelfde: je praatte wat en wachtte tot het weer één uur was om in de rij te gaan staan voor de warme hap. Die bestond afwisselend uit stampot van andijvie, suikerbieten of oneetbare aardappelen.

Op de laatste dag dat we daar waren, ging een man naar de wc en viel midden in de vieze troep. Hij stonk vreselijk en kon zich niet wassen; zo moest hij later mee op reis. Er was geen enkele mogelijkheid om je te wassen. Het was een vreselijke toestand.

Vrijdag om ongeveer half zes 's avonds moesten we met onze bagage weer in de rij staan. Er waren veel SS'ers; we zouden naar Duitsland

gaan. Geen leuk vooruitzicht, maar in die loods was het ook hopeloos. Na eindeloos tellen en steeds een stap vooruit te zijn gegaan, stonden we eindelijk bij de deur. Voor onderweg kregen we een soldatenkuch uit 1943; dat stond onder in het brood gestempeld. We liepen door de sneeuw en over treinrails naar het Centraal Station. Ook daar moesten we weer wachten en werden we opnieuw geteld.

We stonden te verkleumen in de kou, want het vroom behoorlijk. Met al die SS'ers om je heen was het geen prettig gevoel. Er stond een trein klaar. We moesten met acht mensen in een coupé. Eindelijk kwam de trein in beweging. Er zijn mensen geweest die probeerden te vluchten, maar die werden door de SS beschoten. Zo werd iedereen wel bang en gingen we braaf de trein in. Waar we naartoe gingen, wisten we niet. We

Van Heutszkaizerne

hebben een avond, nacht en nog een hele dag in die trein gezeten, met op de treeplanken gewapende SS'ers.³³

Zaterdagavond omstreeks 8 uur kwamen we in een kazerne aan in Kampen.³⁴ Het gebouw was behoorlijk kapot en lekte overal. Er waren kleine zaaltjes waarin we met ongeveer dertig mannen per zaal op de kale grond konden zitten. We kregen alleen koffie; brood hadden we al gehad, zonder boter. 's Middags kregen we de bekende warme hap. We konden nergens heen, want de SS bewaakte ons.

We zaten in die kazerne met ongeveer 1500 mannen terwijl de capaciteit voor maar 500 man was. Om je te wassen moest je door de sneeuw naar een ander deel van de kazerne baggeren; zelfs daar waren SS'ers. We verveelden ons enorm. Elke dag klonk hetzelfde geleuter: 'Wanneer gaan we hier weg?'³⁵

Het duurde tot zaterdagmiddag. Om drie uur moesten we met onze bagage aantreden. We kregen weer zo'n soldatenkuch uit 1943.³⁶ Het verzamelen duurde ruim een uur. We stonden te verkleumen in de kou, want het vroom behoorlijk, en die bewakers maar tellen. We stonden weer vijf op een rij. Als iemand een stap voor- of achteruit deed, was die vent de tel weer kwijt en begon het tellen opnieuw. We stapten in een trein met acht mensen per coupé. Er waren ook verschillende coupés voor SS'ers.

33. Normaal gesproken gingen de transporten van de Levantkade met de boot over het IJsselmeer, maar omdat het zo hard had gevoren dat er ijs op de vaarroutes lag werden hier treinen ingezet.

34. Dit was de Van Heutszkazerne, die als doorgangplaats voor naar Duitsland gezonden arbeiders werd gebruikt.

35. Karel zegt niet veel over deze dagen in de kazerne in Kampen, maar een aanwezige dokter beschrijft de vreselijke omstandigheden waarin de mannen met de trein uit Amsterdam kwamen en in de kazerne verbleven. Jonge jongens, soms zonder schoenen, bevroren tenen, zwaar ondervoed en onder de luizen. Zie bijlage 1.

36. In het eerdere verslag noemt hij vrijdagmorgen als dag van vertrek, wat na reconstructie beter klopt met de feiten.

Eindelijk kwam de trein in beweging. In mijn coupé zaten twee broers, ik denk een tweeling, van ongeveer mijn leeftijd. Ze zaten voortdurend te janken. Een van de mannen werd daar zo kwaad om dat hij tegen hen tekeer ging. Toen werd het stil.³⁷ Waar we naartoe gingen, wisten we niet.

Nu gingen we richting Duitsland. De trein reed langzaam, zodat de gewapende SSers die op de treeplanken zaten er niet af zouden vallen. Onderweg hebben mensen geprobeerd te ontvluchten, maar werden door die SSers doodgeschoten. We hebben 3 dagen in die trein gezeten zonder eten of drinken.

We reden naar Hamburg waar op het moment van aankomst een bombardement aan de gang was. Tot na het bombardement bleven we op het rangeerterrein staan en gelukkig vielen daar geen bommen. Er was veel lawaai van afweergeschut en doffe dreunen. De stad werd gebombardeerd, wat vrij lang duurde, maar bij ons gebeurde niet. Alleen de twee jongens begonnen weer te janken. Eigenlijk was iedereen bang, maar toen we weer gingen rijden werd het stil.³⁸

Uiteindelijk ging de reis weer verder naar Lehrte. Hier kwamen we 's avonds om 10 uur aan.³⁹

Daar waren meteen weer veel SS'ers en we moesten uitstappen en onze koffers achterlaten. Langs de spoorlijn lag een groot Lager. We kwamen in een enorme kantine terecht en moesten opnieuw in de rij. Nu kregen we een prima bord soep en een homp brood. We werkten alles aan tafel naar binnen en moesten daarna bord en bestek weer inleveren.

37. In zijn boekjes plaatst Karel deze jongens in de trein van Amsterdam naar Kampen, maar in dit geval lijkt het waarschijnlijker dat ze in deze trein zaten.

38. Dit was bijna zeker Hannover. De reis via Hamburg zou een enorme omweg zijn geweest en er is ook geen documentatie van een bombardement op Hamburg die past in dit verhaal. Hannover werd juist wel gebombardeerd, door 50 Britse vliegtuigen, net als de trein van Karel daar zal zijn aangekomen.

39. Lehrte, bij Hannover, was een belangrijk spoorwegknooppunt en doorgangspunt voor arbeiders.

Een van de mannen had zijn bestek gepikt. Voor straf moesten we allemaal terug naar de trein en onze eigen coupé weer opzoeken.

De volgende ochtend was er veel geschreeuw en moesten we allemaal op het perron van station Lehrte gaan staan. Daar werden we naar beroep gescheiden. De meeste mannen bleven achter, maar ik ging met ongeveer 120 mannen naar een andere trein. We reden naar Stendal en stapten daar onder veel geschreeuw over op een lokaal treintje naar Tangermünde. Ook hier kwamen we 's avonds laat aan en moesten we naar Fischbeck aan de andere kant van de Elbe lopen en sjouwen met je koffer. Een tocht van ongeveer 4 km, onder bewaking van de SS. Dit alles door sneeuw en vrieskou.

We kwamen terecht in een café met een ontspanningszaal.⁴⁰ Het café was gesloten, maar in de zaal stonden vier rijen bedden, vier hoog. In het midden stonden lange tafels met stoelen, zodat iedereen een zitplaats had om te eten.

Het gebouw waar ik verbleef in Fischbeck

40. Het gebouw waarin Karel verbleef staat nog altijd aan de Fahrstrasse 1 in Fischbeck.

Ook op het podium stonden bedden, 3 boven elkaar. In de bedden lag wat stro en verder niets. We moesten een bed uitzoeken. Ik ging vier hoog. Als je ging zitten, stootte je je hoofd tegen het plafond. Naast de rij bedden stond een allesbrander roodheet te branden. In ieder geval was het niet koud.

Om de moed erin te houden was er hete koffie. Nou, dat lustten we wel. In een bed naast mij lag een jongen die ik kende uit de tijd dat ik in de Tweede Jacob van Campenstraat woonde. Hij werkte toen bij een garage tegenover ons huis. Het was André en hij herkende mij. Dat was prettig: iemand in de buurt die je kende.⁴¹

Iedereen ging naar zijn bed om wat orde in zijn spullen te brengen. Je had geen kast, dus alles moest op bed een plaats krijgen. De meesten waren daar nog mee bezig toen om tien uur het licht uitging. Er brandden nog twee kleine blauwe lampjes, maar daar zag je niets bij. Er werd druk gepraat en gescholden, maar langzamerhand werd het toch rustig.

De volgende morgen werden we door een miezerig oud kereltje, dat de Lagerführer bleek te zijn, ons bed uit geschreeuwd. Als je niet snel wakker werd dan sloeg hij met zijn wandelstok, totdat je wakker werd. Dit herhaalde zich elke ochtend. Hij klom tegen de bedden op als een jonge vent.

De eerste nacht was geen succes geweest; op een dun laagje stro slaap je niet lekker. Al gauw bleek dat je je niet kon wassen: de kraan zat aan de buitenkant van het gebouw en was bevroren. In het gebouw was geen wc, alleen een latrine achter het huis die na een paar dagen erg smerig werd. Er stonden enkele kannen op tafel, maar verder was er niets te eten.

41. De gebeurtenissen na aankomst in de zaal in Fischbeck zijn in het eerdere verslag en het latere boek nogal verschillend omschreven. In het boek is hun eerste dag een zondag en hebben ze vrij, in het verslag wordt de dag niet genoemd en gaan ze na inschrijving meteen aan het werk. Dat verslag klinkt waarschijnlijker en past ook beter in de reis zoals we hem nu kunnen reconstrueren. Hier zijn beide verslagen samengevoegd tot één geheel dat het best lijkt te passen in het grotere geheel.

In een klein kantoortje werden alle mannen ingeschreven, en moest je je pas of persoonsbewijs inleveren. Er werd gevraagd om een kok, een hulp en iemand met een EHBO-diploma. De kok en zijn hulp waren snel gevonden, maar de EHBO-man werd moeilijker, want er waren verschillende mannen met een diploma. Uiteindelijk werd het André. Hij werd vanaf nu als de Lagerdokter beschouwd.

Om 12 uur kregen we soep dat meer op warm water leek met hier en daar een stukje koolraap. 's Middags om 1 uur moesten we voor het eerst naar het werk. De werkmeester was een flinke grote man in een lichtbruin uniform. We moesten ons in rijen van vijf opstellen en werden geteld. Het was geen onvriendelijke man. Niemand bleef echter stilstaan, zodat er steeds opnieuw geteld moest worden. De werkmeester werd ongeduldig en begon te mopperen. Niemand verstond hem, maar nu bleef iedereen staan.

We kregen een schep met een lange, kromme steel; zulke scheppen kenden wij in Holland niet. De werkmeester had vijf mannen met geweren bij zich. Er heerste een gespannen stemming. Onderling werden wat grappen gemaakt, maar niemand was echt op zijn gemak. Wat stond ons nu weer te wachten? We hadden geen idee wat we moesten doen.

We gingen op weg naar de Elbebrug. Langs de weg naar Tangermünde was op ingezaaide grond een strook uitgezet van ongeveer twintig meter breed en drie kilometer lang. Wij moesten die strook op de juiste hoogte brengen, zodat er later rails konden worden gelegd die aansloten op de rails van de brug.

De grond was zeer ongelijk en hard bevroren. We werden in ploegen verdeeld en enkele meters uit elkaar gezet. Eerst moesten we wennen aan die rare scheppen. Maar zelfs als we dat gewild hadden, was de grond nauwelijks te bewerken — en niemand deed erg zijn best. We presteerden vrijwel niets. De werkmeester werd zenuwachtig en liep met zijn hulpkrachten van voren naar achteren om ons aan te sporen toch wat met die grond te doen.

De werkmeester en zijn vijf mannen waren van de Organisation Todt, die verantwoordelijk was voor grote bouwprojecten in Duitsland. André was de tussenpersoon tussen de Duitsers en ons en legde uit wat er gebeurde of moest gebeuren. Er liepen een stuk of vijf afgekeurde frontsoldaten met een geweer om ons heen om ervoor te zorgen dat er ook echt gewerkt werd.

De eerste dag was een grote mislukking. Iedereen was op zijn manier aan het zwoegen om er toch nog wat van te maken, maar de grond was keihard en je kwam er niet doorheen. Wij vonden dat niet zo erg; we hadden geen haast.

In het kamp

Elke dag kregen we om twaalf uur een half uur rust. Als honden werden we met fluitsignalen gedruild. Als je zuinig was geweest had je dan nog brood om te eten. Het was veel te koud om lang stil te staan. Voor ons was er geen schuilplaats waar je je even kon verwarmen. Een enkeling begon door de kou maar weer te werken. De bewakers zaten in een bouwkeet hun brood en koffie naar binnen te werken.

Dan klonk er weer een fluitsignaal en meteen moesten we aan het werk. Er waren ook landmeters die wijzigingen aangaven: hier zand erop en daar er weer af. Maar omdat alles bevroren was, lukte dat van geen kant. Je kon niets doen.

Om vijf uur klonk het fluitsignaal dat het einde van de werkdag aangaf. Er werd heel wat gemopperd. Gelukkig verstonden de Duitsers geen Nederlands. Vanwege de kou bleef iedereen bij het tellen stilstaan en konden we snel naar huis, ongeveer twintig minuten lopen. Eenmaal binnen was de kou gauw vergeten, want de kachel brandde flink en we konden ons warmen. Wassen konden we niet, dus deed je je jas uit en was je klaar om te eten.

Naast het gebouw was een kleine ruimte waar de kok met zijn hulp in een grote ketel ons eten moest klaarmaken. Het water voor de soep werd bij de burens gehaald en de ketel moest met hout worden verwarmd. Alles wat voor het eten werd gebruikt, kwam eenmaal per week per auto.

Je liep met je bord ongeveer twintig meter naar de kok en kreeg daar je portie. Je moest heel voorzichtig lopen, want het was spiegelglad.

In zo'n pot werd gekookt

Er zijn weleens mensen gevallen. Daarna moest je wachten tot iedereen geweest was. Als er nog iets over was, kon je opnieuw wat krijgen. Soms was er niets meer. Nou, dan had je pech.

Bij de kok stond een emmer met water waarin je je bord kon afspoelen, maar dat water werd steeds smeriger. Velen likten hun bord daarom maar schoon. Na dat ritueel ging iedereen weer op zijn bed zitten wachten. Op maandag kregen we omstreeks acht uur het hele weekrantsoen. André hielp daarbij. Hij riep steeds vijf namen op alfabetische volgorde af en dan kreeg je van de Lagerführer je rantsoen.

Voor de hele week kregen we één kilo soldatenkuch, ongeveer vijftien centimeter in het vierkant, een halve beker suiker, een heel klein stukje boter en ongeveer 125 gram witbrood. We hadden pas één dag gewerkt.

Iedereen begon op zijn bed meteen het stukje witbrood met boter en suiker op te eten. Zo bleef er voor de hele week alleen het stuk kuch over, zeven tot acht sneden. Dat lukte natuurlijk nooit. De meesten hadden op donderdag helemaal geen brood meer; ik meestal ook niet. Op een bord warm water kon je niet een hele dag werken, maar brood of geen brood: je moest werken.

We werkten op zondag tot 1 uur en dan was je vrij. Op die dag mocht je dan naar buiten. Het dorp stelde weinig voor: één lange straat, dat was het. De eerste avond ging ik met vier jongens naar Schönhausen, ongeveer drie kilometer lopen, waar ik mijn eerste pilsje dronk: donker bier. Het was niet ongezellig en daarna gingen we weer naar huis.

Zo ging iedere dag op dezelfde manier voorbij: tellen, lopen en scheppen. Gelukkig werd het weer zachter, zodat je nu echt kon scheppen. Het werk schoot totaal niet op en de bewakers kwamen kijken of we wel goed werkten. De landmeters werden vervelend: dan moest er zand op en dan weer af. Als je ze zag aankomen, deed je natuurlijk je best.

In het lager gebeurde evenmin veel bijzonders en iedereen begon zich vreselijk te vervelen. Het was erg saai. Zo gingen de weken voorbij. Overdag hadden we meestal niets meer te eten.

Toch gebeurde er af en toe iets dat het vermelden waard is. De sfeer onder de mannen was vaak om te snijden. Er was veel ruzie en het ging er hard aan toe. Op een avond merkte iemand aan de andere kant van de zaal dat zijn brood was gestolen. Het huis was te klein. Na een zware werkdag had je honger en was de verleiding om brood te pikken groot. Je kon ook niets opbergen; iedereen zag alles liggen.

De getroffen man ging via André naar de Lagerführer. Die stoof, van alles schreeuwend, naar binnen. We verstonden hem niet, maar het zag er niet best uit. André legde uit dat degene die het had gedaan zich moest melden, anders zouden we bij de volgende uitdeling helemaal geen brood krijgen. Wat één man gedaan had, daar werden we dus allemaal voor gestraft. Meteen veel geschreeuw: laat die vent naar voren komen.

De dief meldde zich en moest met de Lagerführer mee. Hij is ontzettend te pakken genomen door dat miezerige ventje. Het was een jonge man. Hij moest zijn broek uittrekken en werd met de wandelstok vreselijk geslagen. We hoorden hem schreeuwen. Na een poosje kwam hij weer in de zaal. Ondanks dat hij brood had gestolen, kregen we medelijden met hem. Hij heeft een week niet kunnen zitten. We begrepen nu pas dat dat kleine krent werkelijk de dienst uitmaakte. De schrik zat er meteen goed in.

Als je diarree had, wat veel voorkwam, kon je echt niet werken. Soms lagen tien tot vijftien mannen ziek in bed en renden voortdurend naar de latrine. Ikzelf heb het ook verschillende keren gehad; meestal duurde het twee of drie dagen. Van André kreeg je een lepel Norit. Dat hielp wel, maar je had minstens twee dagen niet gewerkt en kreeg dus alleen het stuk soldatenkuch. Door het vochtverlies voelde je je zeer slap.

Omdat je je niet kon wassen, tierde het ongedierte al gauw welig. Toen het niet meer vroom, bleek de enige kraan kapot gevoren, zodat er nog

steeds geen water was. Op het podium lagen een paar mannen die met hun kleren, een extra jas en schoenen aan sliepen. Ze waren te vies om naar te kijken. De luizen liepen in hun kragen. Vreselijk.

Ook vlooiën waren een plaag. Ik kwam er evenmin onderuit. Die kren-gen zogen je bloed; dat jeukte vreselijk. Je krabde en kreeg wondjes, waardoor het nog meer ging jeuken. Je zat van top tot teen onder de luizen en vlooiën.

Op het werk had je door de beweging iets minder last. Het weer werd be-ter, zodat je je hemd kon uittrekken en in de zon leggen; daar konden de luizen niet tegen. Maar zodra je weer op bed zat, kwam dat leger in marstempo aanzetten. Het stro waarop je sliep zat ook vol ongedierte.

Zoals ik al zei, lag ik op het bovenste bed. Onder mij lagen van die ongu-re types; niets was er echt veilig. Op een morgen, nadat het kleine kren-g ons uit bed had gejaagd, miste ik mijn bril. Die kon ik echt niet missen, want zonder bril kon ik zowat niets doen. Ik schreeuwde dat ik mijn bril kwijt was. Even later kwam die rare vent onder mij met mijn bril aanzet-ten. Ik kon hem terugkrijgen, maar hij wilde er drie sneden brood voor hebben. Ik haalde André erbij en er kwam ook een andere man bij die ik

niet kende. Samen praatten zij op die vent in. Uiteindelijk dreigden ze met de Lagerführer; daar had hij geen zin in. Zo kreeg ik mijn bril terug.

De sfeer werd er niet beter op, want andere mannen voelden zich ook bedreigd. Je mocht 's avonds de deur niet uit. Voor velen was het leven ondragelijk geworden. Je kon niet naar huis schrijven, zodat elk contact met de familie die achter was gebleven, totaal verbroken was. Toch zijn er een paar mannen geweest die probeerden weg te komen.

In deze ruimte heb ik al deze maanden gezeten

Op een avond werden twee mannen opgepakt en als voorbeeld naar een concentratiekamp gestuurd. Rond Fischbeck en de andere dorpen was veel SS aanwezig. Enkele weken later liepen opnieuw twee mannen weg, maar na een paar dagen kwamen ze terug. De kleine dictator heeft deze mannen ontzettend afgeranseld en dreigde ze naar een kamp te sturen. Dat is niet doorgegaan. Ze gingen weer gewoon aan het werk en de bewaking moest extra op hen letten. Als extra straf kregen zij wekenlang alleen dat stuk kuch.

Via André waren we erachter gekomen dat je eventueel naar een tandarts kon gaan. Dan kreeg je een briefje met de handtekening van de Lagerführer en het adres van een tandarts in Tangermünde of Stendal. Het hing ervan af welke dokter op het briefje stond. Je moest lopen, over de brug, en kwam dan op een pleintje. Met een andere jongen van mijn

leeftijd heb ik dat drie keer geflikt.⁴²

Op een pleintje was een gelegenheid die wij Winterhulp noemden. Vluchtelingen konden daar gratis vier goed belegde boterhammen en warme koffie krijgen. De rest van de dag hoefden we niet meer te werken, dus dubbel boffen. Daar hebben we twee keer van genoten.

Ook zijn we een keer naar Stendal geweest. We kregen geld mee voor de tram en het adres van de tandarts. In Stendal viel niet veel te versieren, alleen een kop koffie. Je kon natuurlijk niet iedere week naar de tandarts, dus is het bij drie keer gebleven. We hebben nooit een tandarts gezien en daar ook nooit iets meer over gehoord. Maar goed: we hadden niet gewerkt en dat was ook wat waard.

Zondags werkten we tot één uur. Daarna mochten we naar buiten tot het tijd was om te eten. Op zo'n middag gingen we met zijn tweeën een eind wandelen en kwamen in het dorp Jerichow terecht. Het was een klein dorp met wat winkeltjes. Er was ook een gelegenheid waar je 'Stammessen' kon krijgen: stampot van de een of andere groente.

Er hing een foto van de Führer aan de muur, maar dat zag je overal. Wij gingen naar binnen en werden ontvangen door een moeder en dochter. We vroegen of we wat te eten konden krijgen, maar we hadden geen geld en geen bonnen. Dat was voor die vrouwen geen enkel probleem. We werden uitgenodigd om mee te gaan naar de keuken.

We kregen een bord stampot met een flink stuk vlees en lekkere jus. We hadden in geen tijden zo lekker gegeten. Deze vrouwen waren heel aardig voor ons en we mochten terugkomen. Het was een geweldige middag.

42. Deze betrekkelijke bewegingsvrijheid lijkt op het eerste gezicht moeilijk te rijmen met de zware straffen voor ontsnappingspogingen die Karel hierboven beschrijft. Mogelijk gold toestemming voor een concrete bestemming als uitzondering; uit zijn verhaal is dat niet op te maken.

Daarna natuurlijk weer naar huis, flink doorlopen om op tijd te zijn voor de goudvissensoep. Dat bord warm water ging er toch nog in, maar het haalde het niet bij die heerlijke stampot.

De avonden werden zoals gebruikelijk besteed aan de luizenjacht. Met een stuk papier kon je ze doodknippen. Het ging vooral om de luizen in je kleren en op de delen van je lichaam waar je bij kon. Tegen dat leger was geen enkele macht opgewassen.

Er was nog een bed vrij op de begane grond en ik ben daarheen gegaan. Dat moest je eerst aan André vragen, maar dat was geen probleem. Ik hoopte minder last van het ongedierte te hebben. In het begin leek dat inderdaad zo, want het stro was redelijk schoon. Na enkele dagen merkte ik dat het nog erger was dan waar ik vandaan kwam. Mijn bovenbuurman was zeer onrustig en draaide geregeld om en om. Bij elke beweging regende het fijn stro, luizen en vlooiën. Ik was er niets mee opgeschoten. Maar nu kon ik niet meer verhuizen.

Op het podium lagen ongeveer twintig man. Je moest met een trapje van vijf treden naar boven of beneden. Als iemand er 's nachts uit moest, was het uitkijken geblazen, want er brandde maar een heel klein blauw lampje en je zag haast niets. Bijna iedere nacht stapte iemand naast het trapje en viel naar beneden. Het resultaat was dan een hoop gevloek op de moffen. De meesten op het podium wilden daar weg, maar er was nergens meer plaats. De ruimte was veel te klein voor al die mannen.

Er was bijna nooit brood voor overdag, zodat je altijd honger had. Naarmate de dag verstreek, werd het werken steeds zwaarder. Het werk schoot niet op en aan beide kanten lagen enorme bergen zand. Daarom kwamen geregeld SS'ers kijken of er wel hard genoeg gewerkt werd. Die landmeters maakten er ook een rotzooi van: het was nooit goed, de ene dag moest er zand op en de volgende dag er weer af.

Op een dag dat er controle was, liepen we allemaal met ontbloot bovenlijf rond, want het was prachtig weer. We werden uitgescholden omdat

we erg slecht werkten; zowel de werkmeester als wij moesten beter ons best doen.

Er kwam ook nog een WA-man⁴³ langs. Dat was helemaal een kreng. Hij droeg een zwart uniform met allerlei versierselen in verschillende kleuren en schreeuwde hard, een schreeuwende kleurenkaart. Niemand trok zich er veel van aan, maar onder de bedreiging van een werk- of concentratiekamp werden we toch iets voorzichtiger. Er waren natuurlijk altijd ongure mannen die onder het werk de zaak verstierden en dat kon ten koste gaan van de anderen.

Op een mooie zonnige dag had niemand veel energie, want te eten had je niet. De werkmeester kwam op me af en gaf me een pakje brood: twee goed belegde boterhammen. Ik mocht ze zelfs in de werkkeet opeten en kreeg er een mok koffie bij. Dat was prijs; iedereen was jaloers. De werkmeester was de slechtste niet, want hij gaf wel vaker brood weg. Waarom ik het nu kreeg, weet ik niet, maar het smaakte best.

Diezelfde dag gebeurde er iets verschrikkelijks. Omdat het werk te lang duurde, werden er ongeveer vijftig Russische krijgsgevangenen bijgehaald. Zij werden zwaar bewaakt door de SS en wij mochten geen contact met hen hebben. Opeens klonk er vreselijk geschreeuw. Iedereen hield meteen op met werken om te zien wat er aan de hand was. Dat mocht niet. Onze bewakers kwamen met hun geweren op ons af en schreeuwden: 'Werken, werken!'

Een Russische gevangene had geprobeerd een sigaret te draaien, wat kennelijk niet mocht. Een SS'er sloeg hem met de kolf van zijn geweer in elkaar, zodat hij op de grond bleef liggen. Hoe het verder is afgelopen, weet ik niet, want je mocht niet in de buurt komen. Wij moesten maken dat we weg kwamen, anders zouden we hetzelfde lot ondervinden. Wij Nederlanders waren behoorlijk aangeslagen.

⁴³. De WA was de paramilitaire tak van de NSB. Het is opvallend dat hij in Duitsland verschijnt.

Als we naar het werk gingen, moesten we eerst een schep pakken en ons in rijen van vijf opstellen om te worden geteld. Dit heb ik al eerder geschreven. Daarna marcheerden we als militairen naar de werkplek. Onderweg zongen we 'Een potje met vet' en 's avonds hetzelfde repertoire. Onze bewakers verstonden geen Hollands, maar begrepen wel dat het een rotlied was. Altijd hetzelfde; het begon hun te vervelen.

Op een avond, onderweg naar huis, schreeuwden de bewakers dat we onze mond moesten houden. We mochten zelfs niet praten, onder bedreiging dat we op maandagavond geen extra brood zouden krijgen. Dat hadden we er niet voor over, dus was het voortaan muisstil.

De kokshulp had contact met een aantal Duitsers. Hij ging zowel overdag als 's avonds het dorp in, hoewel dat eigenlijk niet mocht. Je kon hem iets aanbieden in ruil voor brood. Overhemden, schoenen en sokken werden hem meegegeven. Je moest maar afwachten wat je ervoor kreeg en wanneer; dat kon weken duren. Hij werd er zelf niet slechter van.

Het groene huis met Polen of Russen

Iedereen bleek veel te veel bagage te hebben en zo ontstond een levendige ruilbeurs. Ikzelf heb ook het een en ander verruild, want de temperatuur werd steeds beter en we hadden veel te veel bij ons. Bovendien werd het steeds moeilijker om op je spullen te letten, want er werd gepikt bij het leven. We begrepen toch wel dat de oorlog niet lang meer zou duren. Eenmaal in Holland zouden we wel weer zien.

In de straat waar ons gebouw stond, was een verbreding van de weg met enkele kleine huisjes. Eén huisje was groen geschilderd. Daar woonden een aantal Russen of Polen. Als ik erlangs liep, wenkten zij mij om binnen te komen. In de zogenaamde huiskamer stond alleen een tafel met stoelen. De mannen praatten druk met elkaar, maar ik verstond er niets van. Na enkele minuten kwamen ze met een bord warm eten voor mij. Wat het was, weet ik niet, maar ik had weer een volle maag.

Zo ben ik daar een keer of drie geweest. Met het weinige eten dat we kregen, was dat een geweldige aanvulling. Aan het eind van de straat werd de weg smaller. Daar werd met omgezaagde bomen een versperring opgericht tegen de oprukkende vijand. Het bleek kinderspel; later heb ik gezien met wat voor materiaal de geallieerden kwamen aanrijden. Die schoven die paar bomen gewoon opzij.

Waar de spoorbaan die we maakten de weg naar Schönhausen kruiste, moest het asfalt eruit om een aansluiting te maken met rails die daar langs de weg lagen. Bij die plek lag een grote berg bielzen. Voor het openbreken van het asfalt werden aparte mensen ingezet.

Om ongelukken met auto's te voorkomen, moesten er 's nachts mannen met lampen staan om het verkeer om te leiden. Er werden vier vrijwilligers gevraagd en die waren snel gevonden: allemaal jonge jongens. Het was er niet druk, dus het was wel leuk om de sleur van ons dagelijkse bestaan te doorbreken.

De kok had al regelmatig geklaagd dat hij geen brandstof had om ons eten te koken. Er werd met een paar flinke mannen een speciale klus afgesproken waar niemand iets van mocht weten. Maar zoiets lekt natuurlijk uit. Bij het kruispunt lag die grote berg bielzen. Om ongeveer één uur kwamen de extra mannen en pikten er vier. Ze moesten die één voor één naar huis brengen. Dat was gevaarlijk werk, want als je werd gesnapt, wist je niet wat er kon gebeuren. Het was tenslotte staatseigendom. Gelukkig kraaide er geen haan naar. De kok zorgde ervoor dat de bielzen klein werden gezaagd. Voor dit werk werden we allemaal beloond.

Het liep tegen Pasen⁴⁴ en we zouden iets extra's krijgen. We hoefden we niet te werken. Om één uur zat iedereen aan tafel. De kok kwam met grote pannen soep. Die soep was geweldig, met veel stukken vlees, rijst en wat groente. De kok kreeg een enorm applaus. Daarna kwam zijn hulp met voor iedereen twee gekookte eieren. Ook dat was natuurlijk geweldig. Al dat eten hadden we te danken aan de goede contacten van de hulpkok. De mannen die de bielzen hadden gepikt, waren de helden. Op tweede paasdag kregen we weer alleen de bekende goudvissensoep en 's avonds ons weekrantsoen.

Met een man of twintig werkte ik het dichtst bij de kruising. We zagen de hele dag vluchtelingen in huifkarren: meestal oude mensen en veel vrouwen en kinderen. Waar ze vandaan kwamen, wisten wij niet. Ze gingen naar het oosten, richting de Russen, voor wie ze vreselijk bang waren. We mochten niet kijken, maar natuurlijk deden we dat toch. Het was geen prettig gezicht. We hadden allemaal de pest aan alles wat Duits was, maar dit was zo armoedig en triest. Bovendien werd alles wat op de weg reed door de geallieerden beschoten. Een paar weken later zou ik zelf de angst van een vluchteling meemaken.

Er was veel zon. De werkmeester mocht regelmatig een stuk of tien van ons uitzoeken om de bergen zand langs het werkterrein te verplaatsen.

⁴⁴. Pasen viel in 1945 op 1 en 2 april.

Hij koos de mannen zelf uit en stuurde hen over de enorme zandbergen, waar niemand hen kon zien. Na een tijdje kwam hij hen weer ophalen. Ik heb dat niet meegemaakt.

Er werd niet hard meer gewerkt. De meesten waren ondervoed en ook de bewaking was een stuk minder, zodat het heel rustig was. Hoewel je niet in de zon mocht liggen, werkten we allemaal met ontbloot bovenlijf en konden zo toch van het prachtige weer genieten.

Bij een wegversmalling stond een grote boerderij. Ik liep daar met mijn vriend toen er een paar jongens naar buiten kwamen en een flinke partij aardappelen over de weg naar ons rolden. Het was alsof ze aan het knikkeren waren. Die jongens hadden de grootste lol en wij maar rapen, zodat we ieder minstens acht aardappelen hadden.

De jongens verdwenen weer en wij gingen naar huis, vijf minuten lopen. Daar legden we de aardappelen op de hete kachel om ze gaar te stomen. Het stonk wel, maar wij hadden weer wat extra's. Het was gek dat die kachel bleef branden, terwijl het toch niet zo koud was en de kok meestal te weinig brandstof had.

Over het algemeen was de Duitse jeugd niet zo aardig. Als we jongens van zeven tot vijftien jaar tegenkwamen, die altijd in uniform liepen, werden we met stenen bekogeld en uitgescholden. We verstonden er toch niets van, maar je moest oppassen; je wist nooit waar het op uit zou lopen.

Eens waren we met zijn tweeën onderweg naar Jerichow om bij de twee vrouwen iets te eten. Opeens stond er een SS'er voor ons; we hadden hem niet zien aankomen. 'Waar wonen jullie en wat komen jullie hier doen?' vroeg hij. We zagen eruit als een stel zwervers, dus hij wilde weten waar we heen gingen en waar we woonden. In ons zeer slechte Duits legden we uit dat we naar de kerk gingen. Dat was mooi bedacht en de man trapte erin, zodat we konden doorlopen. We waren er toch wel van geschrokken.

Het was waarschijnlijk een SS'er die wist dat de oorlog bijna voorbij was en nog even zijn gezag wilde laten zien. Prettig was het niet. Maar we hebben toch weer lekker gegeten.

In ons verblijf was weinig te beleven. Er liepen altijd mannen te schreeuwen of te schelden. Er was veel ruzie en soms waren er vechtpartijen; dan moest de Lagerführer erbij komen. Die dreigde altijd meteen met werkkampen. Er waren ook veel zieken. Ik ben zelf verschillende keren ziek geweest, meestal niet langer dan twee of drie dagen. Met veel Norit kon je weer aan het werk, maar je kreeg meteen minder brood en andere extra's.

Er was in de oorlog een krantenstrip waarin 'Bolletje Bink' voorkwam. Een van de mannen die op het podium sliep leek precies op die Bolletje Bink. Hij was klein en erg mager, zat onder de luizen, ging geheel gekleed naar bed en kon bijna nooit werken. Bij het uitdelen van het brood kreeg hij altijd alleen dat stuk kuch, zodat hij erg ondervoed raakte. Hij is ook vele keren van het trappetje gevallen, met veel gevloek. Uiteindelijk is hij aan ondervoeding overleden.

Er was geen verzorging; niemand keek naar hem om. Het lichaam werd ook niet weggehaald, zodat de mannen op het podium begonnen te klagen over de stank. De sfeer werd steeds slechter en er gingen geruchten dat de oorlog voorbij was, maar daar merkten we niets van. Bepalend voor de sfeer was ook dat niemand contact had met de familie in Holland. We moesten gewoon elke dag werken. Toch begon het einde van de oorlog op te schieten, want er bleven maar stromen vluchtelingen langskomen.

Vanaf Tangermünde, over de Elbe en nog een stuk verder, lagen al rails. Hier werd een groot aantal zwarte krijgsgevangenen naartoe gebracht die de zware rails op hun plaats moesten leggen. Alles ging gepaard met veel geschreeuw en gescheld.

Op een middag kwam er een trein aanrijden tot zover hij kon, met zand en bielen die we moesten lossen. Er werd veel geschreeuwd en ook geslagen. We moesten per man een biels van zo'n honderd tot honderdvijftig kilo versjouwen, over bergen zand en een droge sloot. Dat konden we niet; het was veel te zwaar. Toen moesten we het met twee man proberen, maar ook dat viel niet mee. Sommige mannen waren zo verzwakt dat ze met biels en al op de grond vielen. Dan werd er weer gescholden en werden ze door andere mannen geholpen. Zoals de Duitsers deden: veel geschreeuw, veel gescheld en veel SS. Wat een krenge! Maar uiteindelijk is die trein toch gelost.

Met die trein kwam ook een groot aantal zwarte krijgsgevangenen mee. Op fluitsignalen werkten zij bijzonder snel. Ze liepen in hoog tempo en droegen ieder in hun eentje een biels. Daar heb je geen idee van; ongrijpelijk hoe sterk ze waren. Hierna begonnen ze aan de stukken rails. In één dag werd ongeveer anderhalve kilometer spoor gelegd en vastgeklonken. De mannen werkten onder het zingen van hun eigen liederen en de Duitsers vonden dat prachtig.

De eerstvolgende dagen kwamen er steeds meer treinen met zand en grind. Die moesten wij ook lossen, met het bekende geschreeuw: 'Los, los! Sneller, sneller!' Wij scholden die kerels uit; dat konden ze toch niet verstaan. Maar de SS'ers letten goed op, alsof ze wel vermoedden dat er iets gezegd werd wat niet mocht.

Het moet ongeveer twee weken na Pasen zijn geweest⁴⁵ dat er overdag ontzettend veel geallieerde vliegtuigen overvlogen. Duits afweergeschut was er kennelijk niet meer, want er werd niet geschoten. 's Middags om een uur of drie was er luchtalarm; dat hadden we bijna nooit gehoord. Alles wat Duits was, nam de benen. Wij Hollanders bleven gewoon staan kijken, ook al schreeuwden de bewakers nog zo hard. Hemelsbreed waren we dicht bij Stendal.

45. De bombardementen op Stendal vonden plaats op 8 en 10 april.

Na ongeveer vijftien minuten hoorden we zware dreunen. Er werd kennelijk gebombardeerd. Het was niet bij ons, dus gingen we rustig verder met zand verplaatsen. De Duitsers bleven weg, want het sein veilig was nog niet gegeven.

Ongeveer een uur later kwamen vrachtwagens met SS'ers aan. Onder enorm veel geschreeuw moesten we in die wagens, de scheppen mee, en reden we naar het emplacement van station Stendal. We moesten helpen de enorme kraters weer te dichten, zodat er rails gelegd konden worden. Het was onbegonnen werk. Aan alle kanten staken stukken biels, ijzer en stenen uit de gaten. Met alleen een schep bereikte je niets.

Nou kon ons dat niet schelen, maar als er weer een controleman langskwam, deed je net alsof je hevig aan het werk was. Er waren veel Duitse burgers, militairen, SS'ers en mensen die erg belangrijk deden met veel geschreeuw. Die moffen konden nooit iets gewoon zeggen; bij alles wat ze deden werd er geschreeuwd. Misschien was dat ook wel een van de redenen dat we zo'n hekel aan hen hadden.

Het was inmiddels donker, maar dat was geen probleem: er werd meteen volop licht op de puinhoop gezet. Het was een mooi mikpunt voor de geallieerden, maar er gebeurde verder niets. Er kwamen steeds militairen kijken of we wel opschoten.

Er werkten krijgsgevangenen, negers⁴⁶ en Russen. Deze mensen werden gedrild en moesten zwaar werk doen. Vooral de zwarte krijgsgevangenen werden enorm opgejaagd; je houdt het niet voor mogelijk. Na een paar uur lagen de kraters er nog net zo bij als toen we kwamen.

We werden afgelost en konden in het stationsgebouw, dat nog overeind stond, koffie halen. Dat was niet gemakkelijk. Je moest tussen het puin en schreeuwende kerels naar de stationshal zien te komen. Bovendien werkten we niet allemaal bij elkaar, dus duurde het erg lang voordat iedereen weer verzameld was.

⁴⁶. Voor Karel een woord zonder lading.

Dit hele gedoe was voor ons een enorme afleiding. Of het spoor wel of niet werd hersteld, kon ons totaal niets schelen. Opmerkelijk was dat vooral de Duitsers enorm bang waren. Er werkten zoveel mensen dat de meesten elkaar in de weg liepen. Vooral veel zwarte krijgsgevangenen kregen de zwaarste klussen en werkten onder het zingen van hun eigen liederen.

We moesten te voet terug. Het was al na twaalf en alleen onder begeleiding van militairen konden we weer naar huis. Onderweg stond een houten keet waar we hebben geslapen. De volgende dag gingen we zonder eten of drinken weer op pad naar Fischbeck, waar we om ongeveer drie uur aankwamen. Iedereen ging op zijn bed liggen om wat uit te rusten en op de soep te wachten. Deze anderhalve dag was een leuke onderbreking van de sleur geweest, maar toch vermoeiend, al hadden we niet hard gewerkt.

Van oorlogsactiviteiten aan onze kant van de Elbe merkten we pas op de laatste dag van ons verblijf in het Lager iets.

Vrij!!

Ik weet niet of de aansluiting met het spoor richting Schönhausen en Jerichow nog afgemaakt is, want we zijn daar niet meer geweest. Het was zondag, dus eigenlijk maar een halve dag werken, maar er kwam geen werkmeester opdagen en de Lagerführer was ook nergens te zien. Vanzelf bleef iedereen thuis. We merkten dat de Duitsers die hier woonden maar heen en weer liepen en dat er paniek was ontstaan. Er kwamen steeds meer militairen langs, de ene groep naar het noorden, de andere groep naar het zuiden.

Er was geen enkele leiding meer. Er was geen touw aan vast te knopen. 's Middags ging ik weer met mijn vriend naar Jerichow om wat te eten bij de moeder en dochter. Wat ons als eerste opviel, was dat de foto van Hitler, die altijd aan de muur had gehangen, nu weg was. We hebben weer heerlijk gegeten en kregen als toetje een soort pudding. Bovendien kregen we allebei een pakje brood voor onderweg. Het leek net een afscheid.

Wij gingen weer terug naar Fischbeck. Onderweg passeerden we een stuk bos. Het was daar een drukte van belang. Er stond een grote groep militairen met een complete uitrusting. Er stonden veldkeukens en auto's met brood en andere etenswaren, maar vooral veel brood. Wij stonden te kijken toen plotseling geschreeuw klonk en alle soldaten wegrenden. Waarheen wisten we niet. Wij renden mee.

De soldaten hadden alles achtergelaten: voedsel, munitie en dergelijke. Ze hadden alle voertuigen in brand gestoken. Het was een enorme chaos. Wij hebben wat rondgeneusd om te kijken of er voor ons nog iets bij was. We vonden grote ketels vol Van Nelle-toffees en ronde plakken chocolade. We konden niet veel meenemen, want we hadden geen tas of zak bij ons. Toch namen we wat chocolade mee. Daarna gingen we verder naar huis; we hebben geen militair meer gezien.

Toen we thuiskwamen, hoorden we van de anderen die naar Tangermünde waren geweest dat de paniek daar erg groot was. Er waren daar veel militairen die niet wisten wat te doen. Op hun terugweg waren ze al een flink eind voorbij de brug, die toen met een enorme klap werd opgeblazen. Het middenstuk lag in de Elbe.⁴⁷ Ze waren zich wezenloos geschrokken. We hadden al eerder gezien dat op diverse plaatsen explosieven waren aangebracht. In het Lager was het een bende. Niemand wist wat te doen. Velen wilden de benen nemen, maar toen wij hier kwamen, in januari, had de Lagerführer alle paspoorten, persoonsbewijzen en rijbewijzen in beslag genomen. Weglopen zonder legitimatie was niet verstandig. We wachtten eerst maar op de soep; daarna zouden we wel verder zien.

De kok moest alles alleen doen, want zijn hulp was één dag eerder verdwenen.

We hadden amper de soep op toen een hoge militair kwam die de Lagerführer zocht. Die had zijn uniform al uitgetrokken. Samen met André kwamen zij de zaal in om ons te vertellen dat het gebouw was gevorderd. Als gekken moesten we de bedden afbreken en naar buiten gooien. Ik heb mij niet erg druk gemaakt. Tussen de brokken hout die eens bedden waren, konden we zien hoeveel ongedierte erin had gezeten. Vreselijk dat we daarop hadden geslapen. Naar de arbeiders die in het gebouw hadden gezeten, werd niet omgekeken. Wij kregen de opdracht ons in te graven in de dijk langs de Elbe. Via een weggetje langs het gebouw en een bosje kwamen we bij de dijk.

De dijk waar we ons in moesten graven

⁴⁷. Dit gebeurde op 12 april, twee dagen na het eerder genoemde bombardement op Stendal.

We namen scheppen mee en probeerden met een kleine groep te graven. De grond zat vol stenen, waardoor het onmogelijk was een kuil te maken. We gingen terug naar het Lager, waar een stapel stroresten en afval lag. Intussen kwam een grote groep militairen met veldkeukens en dergelijke om het gebouw in bezit te nemen. Het was inmiddels een uur of acht. We gingen aan de voorkant van het gebouw, aan de straat, tegen de muur zitten en wachtten af wat er zou gebeuren. Toen het donker werd, begon men vanaf de overkant van de Elbe te schieten.

Ze schoten over ons heen, Amerikanen of Engelsen.⁴⁸ Het kleine dorp Melkow, ongeveer vier kilometer verderop, werd in puin geschoten. Of het een uur heeft geduurd, weet ik niet, want ondanks de enorme herrie en de vele lichtflitsen ben ik in slaap gevallen. 's Morgens werd ik vroeg wakker van soldaten die met hun rotlaarzen en veel geschreeuw heen en weer liepen, en van Nederlanders die tussen de resten van de oude bedden nog wat spullen zochten. De Lagerführer was bijzonder kwaad. We kregen geen koffie en hij bleef maar mopperen.

We verstonden er niets van. Omdat we ons niet konden legitimeren en dat wel belangrijk was, drong André er bij het oude ventje op aan dat we onze papieren terug kregen. Zijn rol als Lagerführer was uitgespeeld. Na ongeveer een half uur kwam hij terug met een stapel paspoorten, die hij op de grond smeed. Iedereen moest zelf maar zorgen dat hij zijn eigendom terug kreeg. Dat werd een gedoe. Ook de Nederlanders waren niet zachtzinnig: veel schelden en schoppen, totdat iedereen zijn papieren had. Eindelijk waren we echt vrij.

Maar wat nu? Hoe moesten wij vanuit dat gat weer thuiskomen? De brug was opgeblazen en het was te gevaarlijk om over dat schroot te klimmen

⁴⁸. Amerikanen van de 5e Tankdivisie waren in Tangermünde aangekomen op 12 april, de brug werd opgeblazen en er werd inderdaad over de Elbe naar de Duitsers geschoten.

naar de overkant. Dus moesten we aan onze kant maar zien waar we heen konden. De meeste mannen waren al weg, alle richtingen op. Met mijn vriend heb ik overlegd wat te doen. Bagage hadden we bijna niet, dus hoefden we niet te sjouwen, en van Duitsers hadden we geen last meer.

We hadden onderdak en eten nodig. Richting Jerichow waren geen boeren, maar richting Schönhausen wel, dus gingen we daarheen. Het was uitgestorven; we kwamen geen mens tegen. Na ongeveer een half uur werd de weg smaller. Links stond een U-vormige boerderij. Hier moesten we het maar proberen. Toen we door de poort liepen, kwam de boerin meteen naar ons toe. "Was ist los?" In ons gebrekkige Duits vroegen we om een slaapplek en wat te eten. We mochten direct de keuken in en kregen koffie en een paar boterhammen.

De keuken was onderdeel van het woonhuis aan de straat. We zagen eruit als landlopers. In mijn schoenen zaten nog net geen gaten, maar sokken had ik niet meer. Wat er nog van mijn overhemd over was, was niet om aan te zien: bijna geen knopen. Mijn broek was een voddendaal. Het was verschrikkelijk. Omdat het al een paar weken mooi weer was, had ik mijn onderhemd weggegooid; die rotluizen kreeg je er niet uit. Veel had ik er toch niet aan. Mijn kameraad zag er al net zo beroerd uit. Ook waren we sinds eind december 1944 niet meer bij een kapper geweest. Eigenlijk waren we te vies om aan te pakken. We hadden geen enkele bescherming tegen de regen.

We mochten in een deel van de stallen slapen. Links en rechts lagen balen stro; dat was onze slaapkamer. We hadden niets te klagen. 's Avonds om ongeveer zeven uur werd er geroepen: "Die Hollanders!" In de keuken kregen we lekker warm eten. Daarna konden we ons met zeep goed wassen bij de pomp en keken we op de boerderij rond. Bij de poort stond een kleine ruimte die op een kippenhok leek. Daar huisden tien oude mannen en oorlogsinvaliden van de Volkssturm. Sommigen konden am-

per lopen. Ze droegen een uniform met een armband waarop "Volkssturm" stond; ook een helm en gasmasker hoorden bij hun uitrusting.

De oudjes moesten de vijand tegenhouden met pantservuisten. Dat waren lange gele projectielen die van hun schouder konden worden afgeschoten. Het zag er niet erg stoer uit: ze moesten zo'n ding met z'n tweeën dragen en dan maar hopen dat ze het konden afschieten als de vijand kwam. Maar voor ons was de oorlog afgelopen, hoewel er nog steeds werd gevochten; we hoorden veel schieten. Het gedoe met die oudjes was eigenlijk wel zielig. Toen het donker begon te worden, zochten we onze plek op en gingen slapen.

De spullen die ik nog had, onder andere een deken, zaten in een gonjezak. Die gebruikte ik als kussen. De koffer waar ik mee uit Amsterdam was vertrokken, was allang weg, dus had ik geen reserve broek, ondergoed of schoenen.

Deels had ik mijn spullen verruild voor brood, maar ook had ik het nodige weggegooid. Alleen de deken had ik nog, want in het Lager had ik die ook nodig gehad. Bij deze boeren konden we een paar dagen blijven, maar we moesten wel helpen op de boerderij. Dat was voor ons helemaal geen punt. Een paar keer heb ik het varkenshok schoongemaakt. De mest moest eerst in een kruiwagen geschept worden en daarna gestort op de mestvaalt.

Dit was een vierkant van beton met een verhoogde rand eromheen. Eén keer gleed ik uit en lag ik naast de mest; gelukkig niet erin. Het viel nog mee. We moesten ook eens met de boer, met paard en wagen, het bos in om dunne boompjes om te zagen en op de kar te stapelen. Terug op de boerderij moesten we het hout klein zagen. De oude mannen van de Volkssturm hielpen mee, zodat ze tenminste iets te doen hadden. In de loop van de week kwamen er steeds meer vluchtelingen in huifkarren, die onderdak kregen in dezelfde ruimte waar wij sliepen.

In het midden was het eerst nog leeg, maar al gauw stond alles vol. Er waren veel oude mensen en kinderen. Soms moesten wel tien mensen slapen in zo'n kar, die ook nog vol bagage zat. Je zag de gekste dingen: tafels, stoelen, schilderijen, klokken enzovoort. Wij hadden niets met die mensen te maken. Als het etenstijd was, werden we weer geroepen en kregen we een geweldige maaltijd. Op een ochtend stonden tegenover de poort ongeveer honderd kinderen in uniform, compleet met gasmasker, een helm die tot op hun oren zakte en een geweer dat ze amper konden dragen. Ze waren niet ouder dan vijftien of zestien jaar. Het was een zeer zielige vertoning. Opeens waren ze weg en we hebben ze nooit meer gezien.

Op 1 mei kregen we 's morgens koffie met zelfgemaakt gebak en 's avonds heerlijk warm eten met veel vlees. Maar dinsdag moesten we weg.⁴⁹ Dit was opnieuw een probleem, want waar moesten we naartoe om bij de Amerikanen of Engelsen te komen? We moesten naar het zuiden, misschien was daar een mogelijkheid om over de rivier te komen. Wij gingen dus naar Jerichow. Ons eethuis in Jerichow was gesloten en we kwamen geen sterveling tegen. We hadden voor onderweg brood meegekregen, dus dat was geen probleem.

We liepen steeds verder zuidelijk, over hele smalle weggetjes, tussen bossen en stukken weiland, zodat we de Elbe in de gaten konden houden. Om de drie of vier kilometer kwamen we wel een dorp tegen, waar we meteen naar de burgemeester vroegen. We wilden zoveel mogelijk levensmiddelenbonnen hebben om met de burgers te ruilen voor geld. Tijdens ons werk hadden we 1 keer loon ontvangen ongeveer 25 DM. voor 3 maanden werken. We zaten dus niet helemaal zonder.

Vaak was de burgemeester een boer of bakker. Ze hadden altijd een piepklein kantoortje en verontschuldigten zich ervoor dat ze er niet netjes

⁴⁹. Omdat 1 mei 1945 op een dinsdag viel, zou dit vertrek — als de herinnering aan 1 mei klopt — op woensdag 2 mei zijn geweest. Aangezien we bij een paar latere gebeurtenissen de exacte datum kunnen achterhalen, is dit ongeveer een week te laat. Een vertrek op dinsdag 24 april klopt beter met wat hierna komt.

genoeg uitzagen. De bonnen waren eigenlijk voor militairen die met verlof waren, maar er werd niet meer gekeken of je wel militair was. We hadden dan ook een heel pak bonnen en konden best wat weggeven.

We kwamen in een dorp waar een lange rij vrouwen voor een kruidenier stond. We boden hun wat bonnen aan. Daar waren ze erg blij mee en wij kregen wat geld. Met onze bonnen konden we binnen brood, kaas en een soort margarine kopen die zij "Schmalz" noemden. Dat was reuzel vermengd met boter, spierwit. Zo hadden we voor een paar dagen te eten. Geld hadden we bijna niet en we wilden iets drinken. Daarom besloten we in het volgende dorp om water te vragen.

We zouden wel zien hoe dat uitpakte. Eenmaal in een dorp gingen we ieder een kant op en belden of klopten bij mensen aan om iets te drinken te vragen. Soms kreeg je een glas melk, maar ook gewoon water. Eén keer trof ik het. Ik klopte aan. Een mevrouw deed open en ik vroeg om water.

Ik mocht meteen binnenkomen, in een soort huiskamer waar enkele mensen aan tafel zaten, onder wie een SS'er. Ik schrok, maar liet natuurlijk niets merken. De SS'er schepte een bord stampopot voor mij op. Het was erg lekker. Toen ik klaar was, bedankte ik en wilde weggaan. Bij de deur stond de vrouw met een pak brood. Het was wel een schok dat een SS'er voor mij eten had opgeschept. Mijn kameraad had alleen een glas water gekregen.

"Waar blijft hij toch?" Mijn kameraad had lang gewacht, maar toen hij het pak brood zag, was alles weer in orde. We deelden alles en hadden samen weer genoeg gegeten. We waren inmiddels drie dagen onderweg. We sliepen in hooischuren die alleen uit een dak bestonden. Meestal stikte het er van de muizen, maar daar hadden we geen last van. Je hoefde nooit iets te vragen, want die schuren stonden zomaar in het land en boeren zag je niet.

We liepen verder en kruisten een geasfalteerde weg waar we muziek

hoorden. Wij er meteen op af. Een eind verder was een soort werkkamp, waar een grote groep arbeiders met militairen en een muziekgroepje stond opgesteld. Het groepje speelde terwijl de arbeiders, met hun schep- pen, door de militairen naar het werk werden gebracht. We hebben hen verder niet gezien.⁵⁰

Toen de arbeiders weg waren, vroegen we aan de achtergebleven hoge piet om iets te drinken. We mochten het kamp in, dat met een hoog hek was afgesloten. Hier woonden vrouwen en kinderen in zeker honderd tenten. We waren nog maar een klein eindje naar binnen gegaan of we werden naar een tent geloodst. Het waren Russen of Polen; we verstonden ze niet.

We werden overladen met brood en fruit. We konden niet zoveel meene- men, maar de vrouwen hadden zakken die goed gevuld werden. We durfden niet te lang te blijven, want wie weet zouden ze ons daar vast- houden. We liepen zonder moeite het kamp uit. Leve de vrijheid! We lie- pen over allerlei kleine weggetjes en hielden de Elbe in de gaten. We hebben ook weer buiten geslapen; het was niet koud.

Op de vierde dag kwamen we onderweg een van de mannen uit het La- ger tegen. Het was meneer Tom. Hij had vreselijke pijn in zijn buik. We zijn met hem in het eerste het beste dorp naar een dokter gegaan. Het was een heel vriendelijke vrouwelijke dokter. Hij bleek een blindedarm- ontsteking te hebben en moest geopereerd worden. De dokter zorgde ervoor dat hij in het ziekenhuis van Maagdenburg terecht kwam.

Dat was een hele onderneming, want er werd nog steeds geschoten. We hebben hem rustig aan haar zorg overgelaten en zijn zelf verder gegaan. We liepen nu richting Niegripp, een gehucht aan de Elbe. Onderweg ont- moetten we een paar mannen die een voor ons onverstaanbare taal spra-

⁵⁰. Dit was een werkkamp in Ferchland, waar inderdaad zo'n 150 mannen, vrouwen en kinde- ren uit een aantal Oost-Europese landen huisden die moesten werken aan bunkers en installaties van een nabijgelegen brandstofcomplex. Dit voor de Wifo, Wirtschaftliche Forschungsgesellschaft mbH: een door de Duitse staat opgezette organisatie voor de aanleg en het beheer van geheime brandstofopslag, pijpleidingen en tankinstallaties voor de Wehrmacht.

ken. Een van de twee wees op de vodden die ik aanhad en haalde uit een zak broeken en hemden voor ons tevoorschijn, en zelfs schoenen. Ze waren wel wat te groot, maar toch veel beter dan wat wij aanhadden. We probeerden hen te bedanken, maar zelfs met handen en voeten kwamen we er niet uit.

Aan deze kant van de Elbe werd nog steeds geschoten, dus oppassen geblazen. We hadden geen idee welke dag het was en ook de datum wisten we niet.⁵¹ We moesten toch weer wat eten en drinken hebben, dus bleven we een beetje in de dorpen hangen.

We hadden nog wat bonnen maar geen geld. Het lukte ons om hier en daar aan de bewoners wat eten en drinken te vragen. Het waren meestal vrouwen die alleen woonden. Dan kregen we bijna altijd wat. We ruilden ook met vleesbonnen; daar hadden ze wel wat geld voor over. De vrouwen waren de kwaadsten niet. De mannen zaten aan het front. Om weer bij de Elbe te komen moesten we via een buitenwijk van Burg naar Niegripp. We besloten eerst naar het ziekenhuis in Maagdenburg te gaan om te kijken hoe het met meneer Tom ging.

Het was wel een extra stuk lopen, maar we hadden de tijd. Het ging goed met meneer Tom. Over een paar dagen zou hij worden ontslagen; daarna moest hij zelf maar zien hoe hij in Holland kwam. Daar konden wij niet op wachten. Bovendien waren er nog steeds Duitse troepen in de stad en die wilden wij vermijden. We waren nu vrij en dat moest zo blijven. In het ziekenhuis, dat aan de rand van de stad lag, kregen we nog wat te drinken. Daarna gingen we weer op weg naar Niegripp.

Naar Niegripp was het ongeveer twee uur lopen. Het was een klein dorp aan de Elbe, met een rij huizen die over de uiterwaarden op de rivier uitkeken. Het waren maar een paar huizen, waaronder een café. Toen we aankwamen, was het er erg druk. Er lag een schip aan de kant, vol levensmiddelen. De burgerbevolking was bezig het schip te plunderen.

⁵¹. Karel schrijft hier zelf dat hij dag en datum niet meer wist. Dat onderstreept waarom de precieze datering van deze zwerftocht voorzichtig moet worden gelezen.

Mijn kameraad en ik stonden vlak bij het schip. De bewoners hadden ballen meel uit het ruim tussen wal en schip gegooid en touwen vastgemaakt, zodat je naar boven kon klimmen. Mijn kameraad was sterker en groter dan ik. Hij ging kijken of er voor ons nog wat was, terwijl ik op onze weinige bagage lette. Na een half uur kwam hij terug met blikken kaas en enkele repen chocolade. Er was ook suiker, boter en meel, maar daar konden we niets mee. Hij was amper terug of de Amerikanen, die met hun tanks aan de overkant van de Elbe stonden, begonnen te schieten. ⁵²

Zij schoten zomaar alle kanten op. Om dekking te zoeken, vluchtten we samen naar de rand van het dorp. Ik heb daar ongeveer twee uur onder de tap van het café gezeten en mijn kameraad zat in een kast. Duitsers hebben we niet gezien. Dat geschiet was toch wel benauwd. Opeens hield het op en konden we weer tevoorschijn komen.

We zijn een eind buiten het dorp in een hooischuur gaan slapen. We moesten natuurlijk wel even kijken hoe de kaas smaakte. Het was Deense kaas. We kregen de blikken met veel moeite open, maar de kaas was bijzonder lekker. 's Morgens gingen we weer op pad en hielden de Elbe in de gaten. Dat was onze enige kans om aan de overkant te komen, want er was geen brug te bekennen. Na een paar uur lopen kwamen we bij een grote groep mannen en vrouwen.

Het waren er minstens vijftig en er was ook een flinke boot. Een paar mannen namen de leiding en vertelden dat we met zijn allen in die boot naar de overkant konden. Natuurlijk gingen wij ook mee. Zitten kon niet en iedereen zocht steun bij een ander. Een paar sterke mannen roeiden, maar de stroom was zo krachtig dat we een heel eind schuin weg dreven.

⁵². Vele Duitse soldaten probeerden deze laatste oorlogsdagen uit alle macht de Elbe over te steken, op de vlucht voor de naderende Russen. Op 3 en 4 mei is er inderdaad door de Amerikanen over de Elbe geschoten. Op 5 mei bereiken de Russen de oever. Karel is zelf net daarvoor, waarschijnlijk 4 mei, de Elbe overgestoken.

Die mannen bleven maar schreeuwen: "Blijf toch stilstaan, anders slaat de boot om!" Plotseling begonnen de Duitsers te schieten. De boot dreef verder af en de Duitsers schoten gelukkig erg slecht. Misschien waren het wel de kinderen die we eerder hadden gezien.

De Amerikanen begonnen terug te schieten, maar hadden al gauw door dat het om vluchtelingen ging en hielden op. Met angst en beven bereikten we na ongeveer twintig minuten de overkant.

Hier zijn we de Elbe overgestoken

Terug naar huis

We zaten nu wel bij de Amerikanen, maar veel waren we er niet mee opgeschoten. Dus maar weer verder lopen. We hadden er eigenlijk genoeg van om steeds maar te lopen; we wilden nu wel eens met een auto verder worden gebracht. Alles bleek niet zo eenvoudig te zijn. Maar we waren vrij.

De Amerikanen stuurden ons naar een centraal opvangcentrum voor vluchtelingen. Vanzelf hadden we een grote groep gevormd. Er waren verschillende nationaliteiten, maar de groep bleef bij elkaar. Er kwam een jeep aan met soldaten. Op de motorkap lag een dood hert, vermoedelijk aangereden. Ze vroegen of wij dat wilden hebben. Ja, graag.

Er zaten een paar Italianen in de groep. Het eerste huis dat we tegenkwamen was leeg. De bewoners waren kennelijk net gevlucht, want in de tuin stond een gedekte tafel met wijn en brood. De deur stond open, zodat de hele groep naar binnen ging. Er was niets afgesloten. Het was een groot huis met veel kamers.

Met ongeveer tien mensen zochten we een kamer op. De Italianen braadden het hert en we kregen allemaal een homp vlees. Hartstikke lekker. Daarna gingen we slapen. De volgende dag, om ongeveer negen uur, kwamen de bewoners thuis met enkele wagens, varkens en wat huisraad. Ze gingen vreselijk tekeer, maar er was niets vernield of meegenomen. Misschien was hier en daar wat vuil achtergebleven, maar niemand trok zich daar iets van aan; verder hadden we niets met hen te maken.

Iedereen ging zijn eigen weg. Op weg naar het opvangcentrum bleef de groep eerst bij elkaar, maar langzamerhand viel zij uiteen. Mijn kameraad en ik bleven bij elkaar en liepen door.

Onderweg kwamen we opnieuw soldaten tegen die chocolade, sigaretten en lucifers uitdeelden; anders konden we de sigaretten niet aansteken. De eerste sigaretten waren zeer sterk en we rookten er niet te veel. We liepen ongeveer vier uur en rustten af en toe om wat te eten. Het probleem was dat we niets te drinken hadden. Tegen vier uur kwamen we aan de rand van een groot dorp, waar het centrale opvangcentrum voor vluchtelingen was. Het was een heel groot gebouw met twee grote hallen die al vol met mensen waren. In één hal stonden bedden, met op elk bed twee dekens.

We konden een bed uitzoeken. Het werd hier in een paar uur tijd ontzettend druk. Hele gezinnen met kinderen kwamen binnenstromen en je hoorde allerlei talen. Drinken was volop te krijgen, water en koffie, maar geen eten. Door de vele kinderen was het extra druk. Ze speelden tussen de bedden en maakten veel herrie. Je kon ze niet verstaan, het was voor ons abracadabra. Maar we hadden niets te klagen, we zaten warm en droog.

Onze weinige bezittingen gebruikten we weer als hoofdkussen, want er werd alweer gestolen. De volgende ochtend, omstreeks acht uur, maakten soldaten bekend dat we in de gereedstaande vrachtwagens moesten plaatsnemen. Het waren open wagens en we moesten staan. Er waren ook veel kinderen. De wagens werden bestuurd door zwarte Amerikaanse soldaten, die als gekken door soms heel kleine dorpjes reden. Vooraan op de motorkap zat een soldaat te schreeuwen en met zijn geweer op de wagen te slaan. We hebben door veel dorpen gereden. Door de herrie maakten de bewoners dat ze wegkwamen.

Het waren ongeveer twintig grote legerwagens en je werd van links naar rechts geslingerd. We hielden elkaar maar vast. Tussen de mannen stonden ook jonge vrouwen die gilden als varkens. We hadden al uren gereden en zagen overal hetzelfde beeld: bange burgers en een hoop drukte. Af en toe werd er gestopt en kregen we chocolade. Daar hadden de Amerikanen massa's van. Er kwamen ook burgers om sigaretten of chocolade vragen, maar die kregen niets.

Er kwamen mensen met hete koffie voor degenen die in de vrachtwagens stonden. Nog steeds kregen we geen eten en we reden maar door. De eerste nacht kwamen we in een voormalige SS-kazerne. Mooie kamers, douches, alles perfect. Ook hier moesten we op de grond slapen, maar dat was niet zo erg; dat waren we wel gewend. De volgende ochtend moesten we worden ontluisd.

We stonden in vijf rijen. Soldaten kwamen met een spuit die in je kleren werd gestoken; zo kreeg je een wolk DDT-poeder. Wat je nog aan luizen had, was nu wel dood. Vooral bij de vele vrouwen die die spuit ook in hun kleren kregen, was de hilariteit niet van de lucht. Het enige hemd dat ik had, heb ik gewassen en buiten gehangen. We gingen wat rondlopen en bij terugkomst was mijn hemd verdwenen. Nu had ik niets meer. Ik moest toch wat aan, want het was nu wel mooi weer, maar dat zou zo niet blijven. We gingen maar op strooptocht.

Er stonden allemaal mooie kasten, maar er zat niets in. Uiteindelijk hadden we prijs: we vonden een kast vol kleren. Ik had alleen een hemd nodig. Dat was nu dan toch gelukt en ik was weer klaar om verder te gaan. We kregen hier zoveel brood met worst als we maar wilden. We sliepen hier nog een nacht en gingen daarna weer in de vrachtwagens. Waar we naartoe gingen wist niemand, maar uiteindelijk kwamen we in Wolfsburg terecht. Daar was een heel groot Lager.

Er was een heel grote ontspanningszaal met tafeltjes en erg veel brandbare filmstroken. Het was er ontzettend druk en je hoorde allerlei talen. De zaal stond tussen de barakken waarin de arbeiders woonden, langs treinrails met daarnaast een kanaal. Hier stond de Volkswagenfabriek, ruim een kilometer lang, waar in de oorlog tanks waren gebouwd. De fabriek zag eruit als een heel groot flatgebouw, met delen van ongeveer honderd meter lang en een ongeveer vijftig meter hoog gedeelte dat ver boven de rest uitstak. Het was een vreemd gezicht. De geallieerden hadden er grote stukken tussenuit gebombardeerd en het puin was blijven liggen.

In die grote zaal moesten we ook slapen. We gingen onder een tafel liggen, want dan konden ze niet op je benen trappen. Om in de zaal te komen, moest je door heel smalle deuren, waarvan er veel naast elkaar waren. In de zaal brandde volop licht. Links en rechts waren kleine kantoor-tjes en er was een balkon. Ondanks de enorme herrie heb ik toch goed geslapen. Om een uur of zeven waren we weer wakker. Er was niets te eten of te drinken.

Opeens klonk er een afgrijselijk geschreeuw. Een paar gekken hadden het stro waarop de arbeiders lagen in brand gestoken. In enkele minuten stond de hele zaal in lichterlaaie. De paniek was compleet: hoe kwamen we hier uit? Iedereen wilde naar buiten; er werd gedrongen, gehuild, gegild en gescholden. Toch is iedereen wel buitengekomen.⁵³

Buiten stonden honderden mensen; iedereen die in de zaal had gezeten, maar ook mensen die in de barakken woonden. Het was een flink gebouw en het brandde als een fakkel. Het was een indrukwekkend gezicht. De brand sloeg naar buiten. Boven de deuren hing een hele grote adelaar met een hakenkruis in zijn klauwen. Ook die adelaar vatte vlam. Plotseling viel hij brandend naar beneden. De mensen waren onder de indruk en langzaam begon iedereen zijn eigen volkslied te zingen.

Het was een kakofonie van geluiden, maar dat duurde niet lang. De bedrijfsbrandweer en Amerikaanse soldaten kwamen met veel herrie aanstormen. De brand moest snel worden geblust, omdat de barakken dichtbij stonden en ook vlam konden vatten.

Daar stonden we weer: geen onderdak en een enorme chaos. Alles liep door elkaar en niemand wist wat te doen, maar lang bleven we er niet staan.

⁵³. Deze brand gebeurde op 7 mei 1945: de grote houten KdF-Halle in Wolfsburg brandde af in het barakkencomplex waar displaced persons waren ondergebracht. Een Nederlands ooggetuigenverslag noemt als oorzaak het in brand steken van Duitse films door Franse voormalige dwangarbeiders. Kort daarna vertrok een repatriëringstrein met open goederenwagons richting Nederland.

De Amerikanen stuurden ons naar een trein die dichtbij stond. Het waren open goederenwagons. Voor onderweg kregen we niets mee. Mijn vriend en ik zijn maar ingestapt. Met ongeveer veertig mensen zaten we in die wagon: hele gezinnen, mannen, vrouwen en kinderen.

In onze wagon zaten maar vier niet-Joodse mensen. De rest was familie van de diamanthandelaar Asscher, een bekende diamanthandelaar en tijdens de bezetting voorzitter van de door de Duitsers ingestelde Joodsche Raad. Die rol zou hem later zwaar worden aangerekend. De Joodse mensen zagen er bijzonder goed uit: mooie kleren en enorm veel bagage. Het leek net of ze van vakantie kwamen.⁵⁴

Abraham Asscher

Voor onderweg hadden we niets meegekregen: geen eten en helemaal geen drinken. Eindelijk ging de trein rijden, maar dat duurde niet lang. Na een half uur stond hij weer stil. We hadden totaal geen contact met de andere mensen in onze wagon, maar we gingen in ieder geval richting Nederland.

Er passeerden veel militaire treinen en als we stilstonden, werden er sigaretten en chocolade naar binnen gegooid. Alles werd verdeeld onder dit gezelschap. De vier niet-Joodse jongens kregen niets. Als de trein stilstond, duurde dat minstens een half uur. Je had voldoende tijd om in het veld je behoefte te doen. Wij vonden die mensen niet erg netjes, want als zij hun behoefte moesten doen, gingen zij op een klein kinderpotje zitten. Als de trein reed, werd dat potje met papier schoongemaakt, zodat het op de rails viel. Dat was niet nodig, want de trein stond zo vaak stil dat je tijd genoeg had om buiten achter de trein te gaan zitten. Dat deden alle andere mensen die in de wagons zaten.

⁵⁴. Met deze repatriëringstrein reisde een grote groep Nederlandse Joodse overlevenden uit Bergen-Belsen mee, onder wie leden en aangetrouwde familieleden van de diamantfamilies Asscher en Soep. Een deel van deze groep was op 13 april 1945 bij Farsleben uit een evacuatietrein bevrijd en daarna in Hillersleben opgevangen. Dit klopt precies met de herinneringen van Karel.

Ook het slapen was een probleem. Toen het donker werd, ging iedereen zo breed mogelijk met dekens op de grond liggen. Voor ons bleef er geen ruimte over. Met opgetrokken benen heb ik tegen een wand van de wagon zittend geslapen.

De volgende dag was hetzelfde: stoppen, een half uur rijden, enzovoort. De tweede avond gingen we gewoon slapen en namen daar de ruimte voor. Wij hadden samen maar één deken. Nu moesten de anderen inschikken. Het was echt niet prettig om met dit gezelschap te moeten reizen.

We reden door dorpen en steden. Het was één en al puin; geen huis was nog heel voor zover we konden zien. We raakten door ons eten heen en dat moest weer worden aangevuld. We stopten op een terrein bij een grote stad waar veel militaire treinen stonden. Mijn vriend was meteen bereid om te kijken of er iets eetbaars te krijgen was. Hij klom in verschillende wagons en kwam uiteindelijk terug met een blik biscuit en een blik pindakaas.

Een paar mannen uit het gezelschap wilden ook een deel hebben, maar dat hebben we geweigerd: wij geen chocola, jullie geen biscuit.

We hebben drie dagen in die trein gezeten.⁵⁵ Steeds een paar kilometer rijden en dan stoppen, zodat de spoorlijn kon worden gecontroleerd. Eén dag hadden we reuze pech: het regende de hele dag en we werden behoorlijk nat. We waren het behoorlijk zat en wilden nu wel eens in Nederland aankomen. Toen passeerden we de grens en zagen we veel vlaggen. In de trein werd het Wilhelmus gezongen; iedereen was blij weer in Nederland te zijn. Uiteindelijk kwamen we in Maastricht aan.

⁵⁵. De trein kwam op 10 mei aan in Maastricht.

Op het perron was het ontzettend druk. Iedereen liep te zoeken en overal hingen vlaggen. Wat moesten we nu? Er was geen plaats voor ons, dus moesten we weer de trein in. Al gauw werd omgeroepen dat de mensen uit de net aangekomen trein opnieuw moesten instappen. In Maastricht was geen ruimte voor ons en we zouden verder worden gebracht. We namen de eerste de beste wagon en kwamen in een bijzonder gezellig gezelschap terecht. Er werd volop gezongen en er werden moppen getapt. We hebben enorm veel plezier gehad. Waar zouden we nu weer naartoe gaan?

Onze wagon zat vlak achter de locomotief, die veel vieze zwarte rook uitbraakte. Die sloeg precies over de wagons neer. Maar wat gaf dat, we waren weer in Holland.

We reden via Hasselt naar Eindhoven. Omdat we eruitzagen als een enorme zwarte troep, kwamen we bij Philips in een lege opslagruimte terecht. De trein reed het terrein op en iedereen moest eruit. Er lagen matrassen en dekens klaar. We kregen meteen koffie; dat ging er goed in, want in drie dagen hadden we geen warme drank gehad. Iedereen was moe en vond snel een plaats, zodat de meesten al gauw sliepen.

De volgende ochtend kregen we weer warme drank en brood. Er was ook een douchegelegenheid waarvoor je in de rij moest staan. Nadat we ons met lekker warm water hadden gewassen, zagen we er toch iets beter uit. Ik ben ook naar de kapper geweest. Er stonden vijf kappers op een rij

te werken; het leek wel lopendebandwerk. Aan ons beiden hadden ze een flinke klus, want we waren in een half jaar niet naar de kapper geweest. Nou, dan ben je blij dat je weer een lekkere kop met kort haar hebt.

We hadden hier een goed onderdak, maar daar zou snel verandering in

komen. Het zal een uur of twee zijn geweest toen we weer in legerwagens moesten stappen. We reden naar Lieshout, waar een aantal wagens achterbleef, en daarna verder naar Mariahout. Bij het gemeentehuis stonden burgers die een of meer mensen mee namen, meestal omdat ze wel wat ruimte over hadden. Daar raakte ik mijn kameraad kwijt. Ik heb hem nooit meer gezien. Het is heel gek, maar we kenden elkaars namen niet. Wat we te bespreken hadden, ging altijd zonder een naam te noemen.

Ik moest weer als enige de wagen in en werd naar de verst gelegen boerderij van het dorp gebracht. Het was Bart Biemans. Zijn boerderij lag aan de weg naar Helmond.⁵⁶

Het was een gezin met een stuk of zes kinderen. Ik kreeg een zoldertje vlak onder het dak. Het was niet groot, maar meer had ik niet nodig. Om me niet te vervelen heb ik de boer geholpen met allemaal kleine klusjes: stro snijden, de koeien voeren en het varkenshok schoonmaken. We begonnen om acht uur te werken en dan had de boer de koeien al gemolken en diverse kleine klusjes gedaan.

Het moet inmiddels juni zijn geweest. Om half acht was er brood met koffie, om half elf weer koffie en om één uur weer brood met koffie. De boerin bakte zelf het brood dat heel breed en groot was, van ruim twee kilo. Als ze brood sneed, hield ze het voor de borst, sneed een halve boterham, draaide het brood en sneed nog een halve. Zo kreeg je toch een hele boterham. Er werd altijd een hele stapel gesneden. Om zes uur was er pap.

Ik kreeg een bord maar de anderen aten zo uit de pan. We gingen nog een paar uur werken. Om ongeveer negen uur was er warm eten. Ik kreeg weer een bord; de rest van de familie at rechtstreeks uit de pan. Naast die pan met eten stond een kommetje met jus, en ze doopten hun

⁵⁶. De boerderij lag volgens Karels herinnering in of bij Mariahout.

hap steeds in die jus. Alles was erg eenvoudig. Het was niet ongezellig, want we zaten met z'n allen om een ronde tafel. Omdat de boerderij ver van het dorp lag, was het hier enorm stil. Omdat de boerin in verwachting was van het zoveelste kind, hielp een veel jongere zus van haar in het huishouden.

Het was een aardige, vrolijke meid en samen hebben we veel lol gehad. Zo'n Amsterdammer vond ze wel leuk in huis. Alles speelde zich af in de keuken. Er was nog een goede kamer, met zand op de grond. De boerderij lag aan de weg naar Helmond. Daar sliep de boer met zijn vrouw. Na ongeveer drie weken kwam de dorpsomroeper, die vertelde dat alle gereparatieerden de volgende dag om tien uur naar het gemeentehuis moesten komen.

Dat was voor mij een uur lopen en later weer een uur terug. Je verwachtte er heel wat van, maar ik kreeg alleen een paar klompen. Ik probeerde er in te lopen, maar dat leek nergens op. Daarom gaf ik ze aan de boer, voor een van zijn kinderen. Het was heel druk geweest bij het gemeentehuis, maar de kameraad met wie ik weken was opgetrokken, heb ik niet gezien. Bij de boer, waar nooit iemand kwam, was het erg saai. Op zondag wist je helemaal niet wat je moest doen.

Ik heb wel eens een stuk gelopen richting Helmond, maar Helmond was te ver. Iedereen ging natuurlijk naar de kerk. Bij de kerk stond een replica van de grot van Lourdes, dus dat moest ik natuurlijk ook zien. Dat was nog een flink eind lopen. Maar samen met de jongere zuster hadden we wel plezier onderweg. Die grot was wel mooi gemaakt, maar verder zei het mij niets.

In het dorp waren een stuk of drie kroegen, die na de kerkdienst druk bezocht werden. Verder waren er een bakker, een soort bazaar waar van alles te koop was, van prikkeldraad tot stopwol, en een hoefsmid. Op een

dag zei de boer dat ik met het paard naar de hoefsmid moest. Het paard was enorm en ik moest op een kist gaan staan om erop te komen. Ze hebben daar wat om gelachen. "Je hoeft niets te doen," zei de boer, "want hij weet de weg." Het lukte wel, maar ik vond het niks. Ik had nog nooit op een paard gezeten. Het paard liep heel langzaam en wist precies waar het moest zijn. Eenmaal bij de hoefsmid moesten ze mij helpen om van het paard af te komen, maar het was wel leuk om te zien hoe het nieuwe hoefijzers kreeg.

Nadat ik zes à zeven weken bij die boer was, kwam de dorpsomroeper met het bericht dat we ons weer met bagage moesten melden bij het gemeentehuis. Mijn kameraad heb ik ook toen niet gezien. Er stonden Amerikaanse legerwagens. Met nog een aantal mannen moesten we in zo'n wagen klimmen. Als de wagen vol was, reden we weg richting Eindhoven. In Eindhoven werden we ondergebracht in een klooster met alleen maar nonnen. Ik was daar om een uur of elf.

We zaten weer in een zaal met matrassen en dekens. Er werd ons verteld dat we hier maar één nacht zouden blijven. De volgende dag zouden we allemaal naar onze woonplaats worden gebracht. Ook hier kregen we prima eten en drinken. Het zal ongeveer twee uur zijn geweest toen een man van de Binnenlandse Strijdkrachten tien namen afriep, allemaal Amsterdammers. Na een half uur werd ook ik binnengeroepen in een soort kantoor.

Wat bleek: in het kantoortje zaten ook twee hoge militairen die naar Amsterdam moesten. Ze hadden een personenauto met een aanhanger waarin wij mee konden. We vertrokken meteen. Met zijn elven, plus ieders bagage, zaten we in de aanhanger en reden richting Nijmegen. De aanhanger zat met twee metalen balken vast aan een verbinding met een grote bout. Ongeveer veertig kilometer voor Nijmegen was die bout losgetrild en hing de aanhanger nog maar met één balk aan de auto. De mannen in de auto merkten dat er iets aan de hand was en stopten.

Zo konden we niet verder. Ze konden natuurlijk niet zomaar iemand laten uitstappen en alleen achterlaten. Eigenlijk moest ik eruit, maar ze konden mij daar niet laten staan. Na lang discussiëren moesten verschillende mannen van plaats wisselen om het gewicht beter te verdelen. Twee van ons moesten uit de aanhanger en achter op de kofferruimte gaan liggen, met de voeten op de steun waaraan de nummerplaat zat. Aan beide kanten was een opstaande rand. Natuurlijk waren een onbekende man en ik de gelukkigen. We hielden elkaar stevig vast. Met onze voeten op de steun van de nummerplaat konden we ons met de vrije hand aan de rand van de auto vasthouden.

Het was een angstig gedoe, vooral omdat de auto vrij hard reed. Bij Nijmegen kwamen we bij een garage, waar een nieuwe bout werd geplaatst. Dat duurde ruim twee uur. Daarna konden we verder naar Amsterdam. Er waren een paar mannen die eieren hadden gekregen en doodsbang waren dat die zouden breken. Van Nijmegen zouden we via Amersfoort naar Amsterdam rijden.

Iedereen was weer in een goede bui, want er zat weer vooruitgang in. Het was al vijf uur en de bestuurder had behoorlijk de pest in. Hij zou veel te laat in Amsterdam aankomen. Maar er zou nog meer gebeuren. Ongeveer twintig kilometer voor Amersfoort was de nieuwe bout ook weer losgetrild, maar nu waren beide balken los. De aanhangwagen was stuurloos en reed zo een sloot in. De helft van ons zat onder de aanhanger, in de sloot en in de prut. Juist die mannen die eieren bij zich hadden zaten onder de bak. Al gauw kwamen de dorpsbewoners helpen en stonden we weer snel op de weg.

De eieren kon je wel vergeten. Eén man kwam met de doppen op zijn hoofd weer boven water. Ondanks de ellende hebben we ontzettend gelachen. De dorpsbewoners hebben ons geweldig geholpen. De mannen die nat en smerig waren, konden zich meteen wassen en hun kleren werden gedroogd. We kregen allemaal koffie met brood. Maar daarmee kwamen we niet verder.

Er moest een smid worden gevonden die een grote bout kon leveren. Een van de boeren wist wel raad en ging er met de bestuurder op uit, maar ook dat duurde twee uur. De dorpssmid heeft de zaak aan elkaar gelast. Eindelijk zat alles goed vast en konden we de reis naar Amsterdam afmaken. De bout was door laswerk vervangen en dat kon niet stuk.

Onderweg merkte ik dat ik nodig naar de wc moest. Ik werd afgezet op de hoek van het Sarphatipark en de Van der Helststraat. Ik rende naar huis, want ik kon het niet langer ophouden. Ik belde, maar er was geen stroom en niemand deed open. Toen bonkte ik op de deur. De buurvrouw van drie hoog werd wakker, deed de deur open en waarschuwde Hanna dat ik voor de deur stond. Zo kwam ik binnen, maar ik moest eerst naar de wc.

We hebben nog wat gepraat en gingen toen naar bed. Voor het eerst sinds maanden weer in een goed bed, dat was me wat. Iedereen lag vroeg in bed, omdat er geen licht was. Ik heb ook lang uitgeslapen.

DEEL 3

Op eigen benen

Hanna vond het niet zo leuk dat ik onverwachts thuiskwam. Wat was er aan de hand? Hanna had de sleutels van het huis van de familie Samson, de gewezen huisbaas van Charles. Later bleek dat ze twee fietsen en kleren uit dat huis had gehaald en in het zijkamertje had bewaard. Haar broer en schoonzuster waren gevlucht uit Hilversum naar Amsterdam. Ze waren bang dat ze berecht zouden worden, omdat ze bij de Wehrmacht hadden gewerkt. Zij sliepen ook in dat kamertje.

Deze informatie kreeg ik van mijn burens. Nou was ik onverwachts thuisgekomen. Hoe moest dat opgelost worden? Het was voor Hanna een drukke nacht, maar ook de Chinees mocht nergens van weten. Terwijl ik nog sliep, zijn die twee op de gestolen fietsen en met de kleding snel weer naar Hilversum vertrokken. Zolang ik sliep, was er niets aan de hand. Toen ik wakker werd, waren ze al vertrokken en niemand had er iets van gemerkt. Ik heb nooit meer iets van ze gehoord.

Het was nu zaterdag. De mannen die ons naar Amsterdam hadden gereden, hadden gezegd dat we ons zo snel mogelijk op het eerste perron van het Centraal Station moesten melden. Er was inmiddels al iets meer te eten en voor ik vertrok heb ik wat biskwie en een boterham gegeten. Het was een flinke wandeling naar het Centraal Station. Onderweg kon ik goed zien hoe arm Amsterdam was geworden. Alle bomen waren verdwenen, de houten blokjes tussen de tramrails waren ook weg. Huizen waren van binnen totaal gesloopt.

Er was nog geen stroom en degenen die werk hadden, maakten korte dagen van hoogstens zes uur, met een lange rusttijd. Over het algemeen za-

gen de mensen er erg mager uit en hadden ze voden van kleren aan. Het was zeer triest om te zien hoe de stad eruit zag.

Er reed ook geen tram, maar ik kwam tenslotte toch op het eerste perron. Er waren dokters in afgeschermdes ruimtes en op het perron zaten mannen van de BS (Binnenlandse Strijdkrachten) achter tafeltjes, met een hoop mappen en allerlei papieren en dossiers.

Met de repatriëringspapieren moest je naar zo'n tafeltje. Die man zocht maar in de papieren, maar zei geen stom woord. Toen moest ik naar een dokter. Ik moest me uitkleden en werd onderzocht; ook de dokter zei geen woord. Hij keek vooral of ik geen tekens onder mijn oksels had, nou niet dus. Die dokter schreef van alles op een soort formulier en daarna moest ik weer terug naar de man aan het tafeltje.

De repatriëring in het Centraal Station

Deze man begon zeer vervelende vragen te stellen: of ik bij de SS had gediend, bij de Jeugdstorm was geweest, waar ik had gewerkt, wat ik daar moest doen en of ik sympathiek tegenover de Duitsers stond. Ik kon alles ontkennend beantwoorden. Ik werd kwaad; wat moest die vent van mij?

Op zijn lijst stond "Karel van Elmpt, Van Ostadestraat 157", die lid van de NSB was geweest en bij Mussert had gewerkt. Nu begreep ik waar het om ging. De man wilde mij maar niet geloven en mij laten bekennen dat ik fout was geweest.

Ik legde hem uit dat ik, gezien mijn leeftijd, nooit de gezochte man kon zijn. Hij moest mijn broer Charles hebben, die Kareltje genoemd werd. Het was hem nu duidelijk en de zaak was snel opgelost. Na drie uur op het Centraal Station te hebben gezeten, stond op verschillende papieren dat ik weer als Hollander was ingeschreven. Ik kreeg meteen de papieren waarmee ik weer bij de burgerlijke stand stond ingeschreven en ergens op het Singel een levensmiddelenpakket kon afhalen.

Hè hè, eindelijk naar huis. Dat viel niet mee, want het pakket was behoorlijk zwaar. Alles bij elkaar was het geen prettige ochtend geweest. Wie zat er aan tafel toen ik thuiskwam? Mijn broer Chris, die uit Baarle-Nassau was gekomen. Ook hij had Amsterdam via allerlei omzwervingen door Duitsland weer gevonden. Hij had in Frankfurt am Main gezeten, maar was er gelukkig goed uitgekomen.

Mijn pakket werd meteen door Hanna in beslag genomen. Er zaten levensmiddelen, sigaretten, chocolade en biskwie in. We hebben er niet veel van gezien. Het was ongeveer vijf uur toen Charles binnenkwam. Die was met Jan helemaal uit Solingen komen lopen omdat ze bang waren geweest gepakt te worden.

De hele club was weer compleet. De Chinese kok woonde ook nog steeds in de voorkamer. Natuurlijk hebben we veel gepraat over ieders belevenissen. Omdat Charles niet de officiële weg had bewandeld, had hij ook geen distributiebonnen voor eten. Daar moest natuurlijk wel een oplossing voor gevonden worden. Maar deze problemen werden vooruitgeschoven.

Er kwam weer warm eten op tafel. Nadat Chris en Charles zich wat hadden opgefrist, wilden ze samen naar Marie gaan. Die was inmiddels gescheiden en woonde nu samen met ene Max den Braven. Ze woonden in

de Woestduinstraat. Ze kwamen niet veel verder dan de voordeur. De tabakshandelaar, waar ik eerder over schreef, had al gezien dat Charles weer thuis was en had de BS gewaarschuwd. Zo werden Chris en Charles meteen bij de deur opgevangen door de BS.

Charles en Chris moesten naar een bureau. Dat werd een klein opstootje, want er speelden veel jongens en meisjes op straat, die het natuurlijk prachtig vonden. Ze moesten beiden mee naar een ruimte in de Heinenbrouwerij op de Stadhouderskade. Na een paar uur kregen we bericht waar ze zaten en konden we een pakje met kleren brengen.

Ze hebben daar twee dagen gezeten en werden toen naar een kleuterschool op het Victorieplein, bij de Wolkenkrabber, gebracht. Daar werden ze bewaakt.

Jan

Charles

Chris moest hen ervan overtuigen dat hij niets met de politieke achtergrond van de gevangenen te maken had. De BS verhoorde hem. Na drie dagen werd hij vrijgelaten; hij was communist. Hij vond het best dat foute Nederlanders werden gestraft, als ze hem er maar buiten lieten.

Het was maar goed dat ik niet bij "de Kale", de NSB'er over wie ik eerder schreef, was ondergedoken. Direct na de capitulatie kwam hij op straat

en werd hij door zijn buurman doodgeschoten. Zijn Joodse vrouw werd haar huis uitgezet. Ook de familie Samson, de oude huisbaas van Charles, werd opgepakt, en zijn vrouw moest ook haar huis uit. Onze buurman de Oostenrijker was ook gevangen gezet, en zijn vrouw en zoontje moesten hun huis verlaten.

Amsterdam was al een paar maanden bevrijd en overal waren feesten geweest. Toen ik thuiskwam, werden die al wat minder. Ik had er weinig van gezien, want ik zat nog in Brabant. Nu ik wat meer gelegenheid had om in de stad rond te kijken, merkte ik pas hoe slecht Amsterdam ervoor stond. Veel was verdwenen. De houten blokjes tussen de tramrails waren in de kachel beland, bijna alle bomen waren weg en het Sarphatipark was één grote afvalberg. Alles wat kon branden was verdwenen. In de parken lag enorm veel afval. Nadat een groot deel was verteerd, werd het gebruikt om de parken op te hogen. De stank en het ongedierte waren verschrikkelijk.

Er reed geen tram en ook in de huizen was er geen stroom. Alle lege woningen waren geplunderd; alles wat kon branden was weg. De haven was een grote puinhoop en alle kranen waren opgeblazen. Naast de vele ongemakken moest de hele stad opnieuw worden opgebouwd, terwijl de zwarte handel floreerde.

De eerste maandag dat ik weer thuis was, ben ik naar een soort arbeidsbureau geweest om werk te vinden. Ik kon meteen beginnen bij een knopenfabriek in de Noorderstraat, een zijstraat van de Vijzelstraat. Ik moest daar met een machine, die links en rechts draaiende punten had, een knoop vastklemmen en met een vijl de bramen eraf vijlen. Per gros verdiende ik 1,50 gulden; daar deed je ongeveer twee uur over. Er was ook een kantine waar je 's middags koffie kreeg. Brood moest je zelf meenemen. Na een paar dagen moest ik aan een andere machine werken. Daar moest ik vier gaten in de knoop boren; ook dat bracht niet veel op: 1,75 gulden per gros.

Het was geen vetpot. Ik heb daar maar tien dagen gewerkt. Omdat de meeste mensen door de oorlog zo verzwakt waren, werkten we van 9.00 uur tot 16.00 uur. Dit soort werk was niks voor mij. In de Van der Helststraat, vlak bij de Albert Cuypstraat, was een soort snackbar die vroeger een slagerij was geweest. Ik kon daar beginnen voor 12,50 gulden per week. Dat was beter. 's Morgens kookte ik een pan pudding van vijf liter melk. Die werd gekoeld en als sorbet verkocht. De heer De Groot werkte samen met zijn broer, die overdag de sorbets verkocht.

Het waren aardige mensen, en omdat ik het huis uit wilde, vroeg hij mij of ik niet in de winkel wilde wonen, zodat er 's nachts ook iemand was om op de zaak te letten. Hij vertrouwde mij volkomen. Ik had al de sleutels van de zaak, zodat ik 's morgens altijd als eerste binnen was. Ze hadden ook een witte poedel, die mij 's morgens al op stond te wachten, een aardig beest. Ik had wel oren naar zijn voorstel, maar dat moest eerst met Hanna worden besproken. Ik was pas 17 jaar en zij was mijn toezienend voogd. Dat gesprek heeft niet lang geduurd; het voorstel werd meteen afgewezen.

Een AJC-bijeenkomst

Ik was enkele weken thuis toen ik trommels en hoornblazers hoorde. Het was de AJC die zich bij mij voor de deur opstelde om naar de Apollohal te gaan. Ik sloot me meteen achter de stoet aan. In de Apollohal was een bijeenkomst van de SDAP en de spreker die avond was Koos Vorrink. De zaal was barstensvol. We kwamen binnen met vlaggen, trommels en hoornblazers, onder een enorm applaus.

Even later zette een van de fanfareorkesten een strijdlied in dat door iedereen flink werd meegezongen. Ik was weer thuis, in een bevrijd Nederland. De groep waar ik nu bij was, bleek dezelfde te zijn als die waarvan ik voor de oorlog lid was geweest: Groep Dageraad. De groepsleider was Louis Kuypers, die later wethouder in Amsterdam werd. Ik hoorde dat er elke zaterdag een groepsavond was in een school aan het Smaragdplein. Er werden lezingen gehouden en volksdansen was een vast programma-punt.

Er werd ook veel over de politiek gesproken, heel vaak met verhitte discussies. Ik had al gauw een paar vrienden en vriendinnen. Ook buiten de activiteiten van de groep gingen we veel met elkaar om. Er werd veel gezongen in die tijd, maar de partij organiseerde ook veel meetings waar de AJC altijd welkom was.

Ik had het druk met mijn vrienden en was bijna nooit thuis. Toen ik wegging bij de snackbar moest ik natuurlijk weer een andere baas zoeken. Ik had geluk, want met ingang van 1 oktober kon ik bij banketbakker Sonneveld in de Van Baerlestraat beginnen. Ik had er een goede baas aan en kreeg iedere middag een klein hapje warm eten.

Met de baas deden we soms wedstrijdjes, bijvoorbeeld wie het snelst speculaas kon snijden. Speculaas werd toen met de hand gesneden. Als de baas sneed, legde ik de koekjes op de bakplaat; wanneer ik aan de beurt was, deed hij dat. Het klinkt misschien kinderachtig, maar het was erg stil en er was nog weinig te bakken. Daarom deed ik ook allerlei bood-

schappen, bijvoorbeeld naar de bank of de kruidenier. Mijn baas had een zeilboot. In het voorjaar mocht ik soms mee om de boot voor de zomer klaar te maken en in de herfst om hem voor de winter op te ruimen. Eind december 1947 werd de zaak gesloten. De heer Sonneveld zorgde ervoor dat ik bij een goede nieuwe baas terecht kon: Kramer op de Admiraal de Ruyterweg.

Hoe ging het thuis? We waren nu weer met zijn drieën, en natuurlijk was er de Chinees, die nog steeds in de voorkamer woonde. De zijkamer stond leeg. Chris werkte in de haven, waar alles met de hand werd gelost. Hij kwam vaak thuis met een partij sinaasappels. Dan hadden ze moedwillig een kist uit hun handen laten vallen, zodat de sinaasappels alle kanten uit rolden. De havenarbeiders wisten daar wel raad mee; zo kwamen verschillende mannen met een tas vol thuis.

Charles zat in Kampen⁵⁷, in een interneringskamp. We hadden bericht gekregen dat hij tweeënhalf jaar in dat kamp moest blijven en tien jaar geen stemrecht had. Dat stemrecht zal hem niets hebben kunnen schelen, maar het opgesloten zitten viel hem zwaar tegen. Dan had hij maar geen NSB'er moeten zijn geweest.

Jan was de dans ontsprongen doordat hij vlak voor het uitbreken van de oorlog zijn lidmaatschap van de NSB had opgezegd. Zijn handel met de Duitsers werd hem niet aangerekend en er werd geen vervolging meer ingesteld. Ik was nog steeds zeventien jaar. In huis was er verder geen wrijving. Mijn zuster Marie is niet meer bij ons geweest, net zo min als Jan en Beppie. In het algemeen kon je stellen dat zij niet op Hanna gesteld waren. Ikzelf kwam ook niet bij de anderen. Van Cor van Uitert, die toch ook niet zo'n beste rol in de oorlog had gespeeld, heb ik nooit iets over vervolging gehoord.

Charles was al enkele maanden weg toen Chris en Jan, die regelmatig contact met elkaar hadden, met z'n tweeën naar Charles wilden gaan. Al-

⁵⁷ Het CABR-dossier vermeldt Harlingen als verblijfplaats. Karels herinnering aan Kampen wijkt daar dus van af.

lebei op de fiets. Ik kon ook mee, maar ik had geen fiets en had daar ook geen behoefte aan. Zij zijn op een zondag naar Kampen gereden en kwamen 's avonds weer laat thuis. Het was natuurlijk een flinke tocht en beiden hadden in geen jaren gefietst. Ze waren doodmoe. Over hun bezoek heb ik nooit wat gehoord.

Bij een grote bedrijfskeuring bleek dat Chris tbc had. Hij moest worden opgenomen. We vonden het beter dat ik niet meer naast hem zou slapen. Zo heb ik enkele maanden op de grond in de voorkamer geslapen. De dokter vond dat beter in verband met besmettingsgevaar. De zijkamer stond leeg met een bed, maar daar mocht ik niet slapen. Iedere avond moest ik een bed op de grond maken: één deken onder me en één om warm te blijven. Ik moest altijd wachten totdat iedereen naar bed ging. Chris wachtte op opname in een sanatorium. Het werd Zonnestraal in Hilversum, midden in de bossen.

Het duurde zo lang voordat Chris voor Zonnestraal werd opgeroepen, dat het slapen op de grond niet meer vol te houden was. Niemand had nog zin in het dagelijkse gedoe met dekens en lakens, maar Hanna bleef weigeren dat ik in de zijkamer sliep. Daar stonden twee bedden. Het eenpersoonsbed was van Charles en dat mocht ik niet gebruiken, want als hij thuiskwam, moest hij zijn eigen bed hebben. In het andere bed sliepen Chris en ik, maar door zijn ziekte sliep Chris daar alleen. Ik moest maar bij Hanna gaan slapen. Ze was over de vijftig en ik zag daar geen brood in.

Maar er zat niets anders op, want iedere avond een bed op de grond klaarmaken was ook niet alles. Bovendien rook Hanna niet altijd fris, zodat het voor mij niet erg aantrekkelijk was. Zo heb ik een paar maanden naast haar geslapen. Ik lag zo ver aan de rand dat ik er bijna uitviel. De situatie had geen oplossing, maar gelukkig duurde het niet heel lang. Het wachten was op een oproep voor Chris. Na lang wachten kreeg hij die en ging hij naar sanatorium Zonnestraal in Hilversum. Zo kon ik tenminste

weer in mijn eigen bed slapen.

Op een dag kwam ik van mijn werk thuis. Er werd nogal druk gepraat; Chris was nog thuis. Wat was er aan de hand? Hanna was 's middags weggeweest en toen ze thuiskwam, liep er een onbekende man op de trap. Voor de huisdeur lag een grote zak. Ze schoof hem opzij om naar binnen te kunnen. In huis bleek nogal wat overhoop gehaald. Ze ging weer naar de gang en keek in de zak. De zak bleek vol kleding te zitten. Hanna haalde hem naar binnen en ging naar het politiebureau in de Tolstraat om aangifte te doen. Er was de rest van de dag een komen en gaan van politiemensen, om vingerafdrukken op te nemen. Ik mocht niet in de kamer blijven en ben maar vroeg naar bed gegaan. Later bleek dat de inbreker een bekende van de politie was, Gerrit de Stotteraar. Ik geloof niet dat er nog meer bekend was, maar ik werd overal buiten gelaten.

Waarom dat was, weet ik niet. De Chinese kok was zo bang geworden dat hij meteen vertrok; we hebben hem nooit meer gezien. Hoewel de voorkamer nu leeg was, bleef alles op slot en kwam niemand er meer in. Al met al was Hanna's gedrag onbegrijpelijk. Waar ze al die ideeën vandaan haalde, wisten we niet. Chris zei er ook niet veel van. Toen hij eenmaal weg was, had ze het rijk alleen.

In de AJC had ik twee vaste vrienden: Gerard Verstraete en Jo van Schijndel. Jo was een meisje van ongeveer 18 jaar oud. Gerard en ik voelden ons erg tot haar aangetrokken. Bij de familie Van Schijndel waren Gerard en ik kind aan huis. Ik was op dinsdagmiddag vrij en haalde haar dan op bij haar werk in De Bijenkorf. Haast iedere avond waren we bij hen. We liepen dan samen altijd gearmd naar haar huis in de Topaasstraat 2.

Ik ging dan naar huis om te eten. Om een uur of half acht kwam Gerard mij halen en gingen we samen naar de familie Van Schijndel. We waren daar altijd van harte welkom en konden er altijd terecht. Gerard was ook alleen, en ik natuurlijk ook. Het was erg gezellig. Het gezin bestond uit vader, moeder en vijf kinderen. Pim was de oudste, daarna kwamen Jo,

Robbie en Hans; Els was nog een baby.

Ik kwam er ook alleen erg veel. Pim was penningmeester van onze AJC-groep; dat heb ik later van hem overgenomen. Ik had er het gevoel alsof het mijn thuis was. Toen ik weer in de bakkerij werkte, ging ik op zaterdag na mijn werk in mijn werkkleren naar de Topaasstraat en nam vaak wat mee, bijvoorbeeld een cake. Als ik daar zat, werden er meteen een paar boterhammen voor me gemaakt.

Daarna ging ik naar huis om me te verkleden en te verfrissen, en vervolgens naar de AJC-bijeenkomst in een school op het Smaragdplein. Na afloop ging ik met Gerard en Jo mee naar de familie Van Schijndel. Daar werd veel over de AJC gediscussieerd, maar we hadden er ook veel plezier. Rond elf uur gingen we naar huis. Op zondag hadden we vaak een activiteit van de AJC of gingen we met vrienden de hele dag weg. Na een poosje werden Gerard en Jo kaderleden bij de Trekvogels, waardoor zij wat minder vaak naar de zaterdagavonden kwamen.

Het contact bleef voor mij geweldig. Met Kerstmis 1946 heb ik daar een van de twee dagen doorgebracht. Jo heeft mij verschillende keren geholpen iets voor mij te maken, want Hanna deed niets aan mijn kleren. Wij gingen zo goed met elkaar om dat andere jongens en meisjes van de groep dachten dat wij verkering hadden. Dat is er nooit van gekomen.

Toen Jo in 1947 21 jaar werd, heb ik een taart voor haar gebakken met kaarsjes erop. Helaas waren het geen gebakskaarsjes, maar veel dikkere, zodat die al snel uitgeblazen moesten worden. Met Sinterklaas 1947 heb ik gezorgd dat ik voor de familie chocoladeletters kon krijgen. Ook maakte ik zelf een pakket met voor iedereen een cadeau.

Dat vond mevrouw Van Schijndel zo geweldig dat vader Van Schijndel het meteen filmde. Het was altijd gezellig. Rond elf uur ging ik dan weer weg. Het een en ander bewijst wel hoezeer ik me daar thuis voelde. In het voorjaar van 1948 maakte vader Van Schijndel plannen om mij bij

hen te laten wonen. Daarvoor wilde hij eerst met Hanna praten. Tijdens dat gesprek vertelde Hanna zoveel kwaads over mij dat het hele plan afketste.

Ik bleef gewoon bij hen komen. In het begin bleef alles bij het oude, maar langzamerhand werd de sfeer anders. Bij bakkerij Sonneveld heb ik tot eind 1947 gewerkt; toen werd de zaak verkocht. Ik had er een heel goede baas aan. Van mevrouw kreeg ik iedere middag een klein hapje warm eten, bijvoorbeeld opgebakken aardappelen met asperges of andere groente. Dinsdagmiddag gingen zij altijd kegelen bij café Mourits op de hoek van de straat. Dan moest ik warme pasteitjes klaarmaken en naar de kegelclub brengen. De club bestond uit allemaal banketbakkers met eigen zaken.

Toen de zaak verkocht werd, kon ik in januari bij een kennis van de kegelclub op de Ruyterkade beginnen. De zaak stond op naam van de heer Saarberg, maar werd overgedaan aan de heer Kramer. Die werd dus eigenlijk mijn baas. Ook bij mij thuis werd de sfeer steeds beroerder, maar nu had ik niemand meer om daarover te praten. Inmiddels werkte ik al een poos bij de heer Kramer die de leiding van de bakkerij al snel aan mij overliet. In de winkel bekeken we wat er gemaakt moest worden, waarna ik het werk onder mijn collega's verdeelde. Ik verdiende niet veel, 15 gulden per week.

Een van mijn collega's was Herman Kortekaas, met wie ik goed kon opschieten. Op zaterdag begonnen we om zes uur in de bakkerij. Om ongeveer tien uur waren er 10.000 gebakjes, verdeeld over twintig soorten, klaar. Thuis werd het er niet beter op. Er werd altijd gemopperd en ik deed alles verkeerd. In de lunchpauze ging ik vaak met Herman mee naar zijn huis. Omdat het plan van de familie Van Schijndel niet was doorgegaan, zocht ik naar andere mogelijkheden om toch het huis uit te gaan.

Ik was daar altijd welkom. Hermans vader was brugwachter op de Kin-

kerbrug en dronk erg veel. Zijn moeder was erg aardig voor mij en ik kreeg altijd een paar boterhammen van haar. Het was 1948 toen de moeder van Herman voorstelde om als noodoplossing bij hen te komen wonen, totdat ik zelf een kamer had gevonden. Na ongeveer een week zei ik op zondag tegen Hanna dat ik het huis uitging en vroeg ik of ze mijn kleren en bonnenkaart wilde klaarleggen. Er was toen nog veel op de bon, onder andere brood.

Ze wilde niet dat ik wegging. Ze kon me door de politie laten oppakken. Ik zei dat het zo niet langer kon en dat ik het risico dat de politie mij zou oppakken maar nam. In oktober zou ik 21 jaar worden, dus voor die paar maanden zou dat toch niets meer uithalen. Hanna was mijn toeziend voogd, maar daar kwam ze een beetje laat achter. Sinds ik in 1945 weer uit Duitsland was thuisgekomen, had ze totaal niets voor mij gedaan. Vooral de familie van Schijndel had erg veel voor mij betekend en mij veel geholpen.

Er was natuurlijk elke dag eten en drinken en mijn was werd verzorgd, maar dat was dan ook alles. Ik werd overal buiten gehouden. Ze bleef wat onverstaanbaar mopperen, maar legde toch mijn kleding klaar, plus de bonnenkaart, waar ze eerst de broodbonnen vanaf had gehaald. Zo sliep ik bij de familie Kortekaas ook op de grond, maar het was maar tijdelijk. Ze was het er niet mee eens. Na ongeveer een week begon Pa Kortekaas te mopperen. Hij dacht dat ik te veel werd bevoordeeld ten opzichte van zijn twee zoons. Ik was nog geen 21 jaar en Hanna had eerst alle broodbonnen ingenomen. Ik heb toen gezegd dat ik zo snel mogelijk een kamer zou zoeken, en dat was goed.

Via een raamadvertentie vond ik al gauw een klein kamertje op de Admiralengracht 185, drie hoog, voor 5 gulden per week. Ik huurde bij moeder en dochter Goffree; vader Goffree had de benen genomen. Het was een zijkamertje met alleen een ledikant: geen matras, dekens of lakens. Hoe moest ik nu aan een matras komen? Hermans broer was boekhouder bij

hotel-restaurant De Rode Leeuw tegenover de Bijenkorf. Hij vroeg zijn baas om een matras en kreeg er één. Wij gingen met z'n drieën naar De Rode Leeuw.

Herman had een fiets bij zich. De matras ging erop en toen op weg naar mijn kamertje. We hebben onderweg ontzettend gelachen. Van Herman's moeder mocht ik lakens en een deken lenen. Zo was nu mijn bed tenminste compleet. Ik had niet veel geld: 15 gulden per week, en daar moesten de huur en het eten nog vanaf.

Het was ook belangrijk dat ik mijn eigen lakens en dekens zou krijgen, dus moest ik ontzettend zuinig leven. Ik haalde een half brood voor de hele week en nam elke dag twee boterhammen mee naar mijn werk. 's Avonds na mijn werk ging ik eten bij Rutecks in de Reguliersbreestraat. Rutecks hoorde bij Heck op het Rembrandtplein, een restaurant met een grote ontspanningszaal en optredens van een orkest. Bij Rutecks kon je voor een paar centen eten: een pannenkoek voor 25 cent, poffertjes, hete soep, ijs en rijst met krenten voor 35 cent. Ik at iedere avond rijst met krenten. De meisjes achter de toonbank kenden mij al, zodat ik altijd een flink bord vol kreeg. Alles bij elkaar heb ik dat niet zo lang gedaan, ongeveer drie maanden. De feestdagen kwamen in zicht en ik moest iedere avond overwerken; dan bleef ik bij mijn baas warm eten.

Doordat ik zo zuinig leefde, kon ik toch twee grijze paardendekens en een aantal lakens kopen, zodat het geleende beddengoed weer naar Hermans moeder terug kon.

Zo werd het 14 oktober en werd ik 21 jaar. De familie Goffree, van wie de man inmiddels weer boven water was gekomen, maakte er een gezellige avond van. Mijn eigen familie liet het afweten.

Vanaf half oktober werkten we iedere dag tot 's avonds twaalf uur en begonnen we 's morgens weer om acht uur. Er werd veel speculaas in voorraad gebakken, spijs voor banket gedraaid, chocoladeletters gemaakt en

marsepein gedraaid waarvan allerlei figuren werden gemaakt. We hebben wel drie balen amandelen à 100 kg gebruikt; zo'n massa werk had ik nog nooit gezien. De laatste dag voor Sinterklaas heb ik de hele nacht doorgewerkt aan amandeltaarten die werden gedecoreerd met marsepein en zeker een paar honderd banketletters.

Na Sinterklaas begonnen we meteen aan Kerstmis te werken, weer iedere avond tot twaalf uur. Ook met oudejaarsdag werden vreselijk veel bitterballen, saucijzenbroodjes, kroketten en oliebollen gebakken. Ik leerde langzaam het vak verder, met veel plezier. Op oudejaarsdag gingen we doodmoe op tijd naar huis. De familie Goffree bleef goed voor mij zorgen. Ik was zo moe dat ik meteen naar bed ben gegaan. Meneer Goffree maakte mij 's avonds wakker met een borrel om mij nieuwjaar te wensen. Het was heel aardig bedoeld, maar voor mij hoefde het niet.

Tot slot

Martin vroeg mij mijn verhaal over mijn jeugd in de oorlogsjaren op te schrijven. Wat hadden de oorlog en de tijd daarna voor mij betekend? Ik ben in 1935 begonnen, om een beetje duidelijk te maken hoe de sfeer in mijn familie was. Thuis kenden we enorme politieke verschillen.

Het uitbreken van de oorlog was een vreselijke klap. Van je vrijheid beroofd worden betekende voor mij, maar ook voor vele anderen, een enorme inbreuk op je eigen leven. Vooral dat je niet meer kon zeggen wat je wilde en niet kon gaan en staan waar je wilde, voelde ik als een bedreiging.

In de eerste tweeënhalf jaar van de oorlog steunden mijn ouders helemaal op mij, want ik haalde de boodschappen en verdeelde de distributiebonnen. Mijn ouders waren voortdurend in paniek: "We hebben geen eten meer." Gelukkig viel dat wel mee. Mijn ouders waren heel vaak ziek, waardoor er nog meer inzet van mij nodig was. Ik voelde al vroeg de verantwoordelijkheid ervoor te zorgen dat er eten op tafel kwam. Vaak moest ik dat ook zelf koken.

Later, toen ik naar Duitsland moest, voelde ik toch een soort vrijheid die ik eigenlijk nooit meer zo heb ervaren. Het klinkt misschien gek, maar er was niemand die mij vertelde hoe ik mijn werk moest doen of wat ik in mijn vrije tijd moest doen. Dat ik zelf beslissingen moest nemen en niet werd betutteld, was voor mij een belangrijke stap. Ik was toen al een heel eind gegroeid naar zelfstandigheid. Ik had geen familie meer om mij heen die mij vertelde wat ik moest doen.

In Duitsland bevond ik mij tussen Duitsers en Nederlanders. Toen ik later terugkwam in Amsterdam, was er weinig over van de stad. Kerken hadden geen klokken meer; die waren door de Duitsers meegenomen. Joodse

woningen waren leeggehaald. Burgers hadden alle brandbare spullen gesloopt voor de kachel.

Voor al de laatste maanden van de oorlog waren vreselijk. De overledenen konden niet meer worden begraven. In de Zuiderkerk werden de lichamen van oude mensen op de grond verzameld. Er was dag en nacht bewaking door mensen met een EHBO-diploma. Het was vreselijk om te zien.

Maar we waren vrij en ondanks alle ellende was iedereen positief over de toekomst. Na een aantal weken leerde ik nieuwe vrienden kennen en had ik een goede tijd in de jeugdbeweging. Daar heb ik veel aan gehad.

In de tweede helft van 1948 begon een moeilijke tijd. Ik moest rondkomen van 15 gulden per week, zonder steun van familie. Als er later betere tijden aanbreken, waardeer je die des te meer.

Al snel na mijn terugkeer uit Duitsland heb ik het contact met Jan, Marie en Beppie verloren. Chris woonde bij ons thuis en Charles werd al gauw geïnterneerd. Hanna, mijn tweede moeder, heb ik in 1948 voor het laatst gesproken. Ik wilde graag de koperen kruiwagen hebben die mijn vader zelf had gemaakt. Daar werd afwijzend op gereageerd en daarna ben ik er nooit meer geweest.

Hanna is uiteindelijk in 1978 overleden, op 79-jarige leeftijd. Jan is in 1992 overleden, 79 jaar oud, en Maria in 1997, op 82-jarige leeftijd. Van Charles en Chris wist ik de precieze overlijdensdatum niet. Beppie leefde toen nog.

Ook mijn beste vrienden uit de AJC-tijd, Gerard Verstraete en Jo van Schijndel, heb ik niet meer gesproken nadat ik op kamers was gaan wonen.

Mijn schoolklas van 1940 bestond uit 46 kinderen: 44 waren Joods; een nicht van mij en ikzelf waren niet Joods.⁵⁸ Na de oorlog heb ik nooit meer jongens of meisjes uit mijn klas teruggezien.

Geen van de mannen met wie ik in Duitsland heb gewerkt, van wie je meestal de namen niet kende, heb ik ooit nog ontmoet. Het waren ook niet alleen Amsterdammers.

Na de val van de Berlijnse Muur ben ik drie keer terug naar Duitsland gegaan. Ik wilde weten of het dorp Fischbeck nog bestond, en vooral het gebouw waarin ik tijdens de laatste maanden van de oorlog had gezeten. Er was een nieuwe brug over de Elbe gebouwd. Er stond een nieuw flatgebouw met ongeveer vijftig woningen, maar verder was alles vrijwel precies zoals vijfenvijftig jaar eerder. Zelfs het verblijf waarin ik had gezeten, stond er nog.

Van een inwoner hoorde ik dat het gebouw vijf jaar gekraakt was geweest. Van binnen was het wel helemaal gesloopt. De man vertelde dat het vroeger een goed café was geweest, met een zaaltje en een podium. Er werd toneel gespeeld. Het zou nu worden afgebroken.

Mijn vader had gelijk gehad over het inleveren van koper. Wij hebben twee koperen vazen moeten inleveren; wanneer dat is gebeurd, weet ik niet meer. Er zijn een aantal koperen voorwerpen tussen de vloeren blijven liggen. Misschien liggen die er nog.

Karel van Elmpt

58. Eerder in het manuscript noemt Karel een klas van 42 kinderen.

Hoofdpersonen

Christophorus Melchior (vader): 24 april 1888 – 17 november 1943.

Hendrika Wilhelmina (moeder): 24 december 1892 – 30 augustus 1942.

Johanna van der Hooft (stiefmoeder): 31 oktober 1898 – 3 september 1978.

Johannes Andreas: 16 november 1912 – 5 november 1992.

Charles Theodoor: 8 april 1914 – 1980.

Maria: 20 december 1915 – 17 januari 1997.

Christophorus M.: 4 januari 1917 – 1980.

Elisabeth J.: 7 februari 1924 – 27 mei 2003.

BIJLAGE 1

De Liese-Aktion

De vraag naar arbeidskrachten

Hermann Liese (1907–1972) was Reichsamtsleiter binnen het NSDAP-apparaat en medewerker van Joseph Goebbels. Hij werd begin oktober 1944 naar Nederland gestuurd met de opdracht enerzijds machines en grondstoffen aan de Nederlandse economie te onttrekken en anderzijds Nederlandse arbeidskrachten bijeen te brengen voor de Duitse oorlogsspanning.

Op 15 oktober was er een Duitse bijeenkomst onder leiding van Christiansen, met onder anderen Liese, Seyss-Inquart en Rauter. Onderwerp was de mogelijkheid om grote aantallen mannen uit steden in West-Nederland weg te voeren. Er werd gerekend met ongeveer 5.000 transporteerbare mannen per dag. Deze vergadering behoort tot de voorbereiding van de razzia's en de latere mobilisatieactie.

In oktober en november 1944 vonden er meerdere razzia's plaats, met die van Rotterdam en Den Haag als de grootste, waarbij in totaal meer dan 70.000 mannen werden opgepakt. Maar er kleefden grote nadelen aan deze methode. Er waren veel Duitse soldaten voor nodig en zeker met de Slag om de Ardennen in december waren die niet voorhanden. De razzia's veroorzaakten grote weerstand bij de bevolking en, toen eenmaal het verrassingseffect weg was, doken jongens en mannen massaal onder en werden de razzia's minder effectief. Loe de Jong beschrijft ook hoe bij deze acties mannen werden opgepakt die de Duitsers beter in hun bestaande functie konden gebruiken. Dus ook economisch was deze

brute methode niet altijd even effectief. Liese kwam daarom met een ander plan om mannen te werven.

De Liese-Aktion

Bij deze zogenaamde Liese-Aktion werden mannen opgeroepen zich te melden bij arbeidsbureaus om zich in te schrijven voor tewerkstelling. In ruil voor het werk werden extra voedselbonnen toegekend aan de gezinnen of de familie van de arbeiders.

Op 14 december werden in Amsterdam de eerste oproepen opgehangen en op 29 december werd dat gevolgd door een aankondiging dat alle mannen geboren in de jaren 1905 tot en met 1928 zich van 5 tot 8 januari moesten aanmelden voor een eerste registratie. Later zou dan de oproep volgen voor het daadwerkelijke vertrek naar de verschillende werkplekken, in Nederland en Duitsland.

De Nederlandse regering in ballingschap en het verzet waren fel en daadkrachtig in hun reactie. Op 2 januari riep de regering iedereen op om niet aan de Duitse oproep te voldoen en het verzet kwam op 5 januari gewelddadig in actie. Negen Duitsgezinde medewerkers van de arbeidsbureaus werden overvallen en zes werden omgebracht. De Spiegelschool aan de Marnixstraat (op de plaats van het huidige DeLaMar Theater), waar de registraties plaatsvonden, werd die avond in brand gestoken. Ook bij de Koningin Emmaschool, die daarna werd gebruikt, werd op 7 januari een bom tot ontploffing gebracht.

De Duitse represailles waren heftig. Op 6 januari werden vijf verzetsmensen bij de uitgebrande Spiegelschool geëxecuteerd en op 18 januari werden nog eens elf medewerkers van het Gewestelijk Arbeidsbureau bij Rozenoord gefusilleerd. Maar de Liese-Aktion werd geen succes. In Amsterdam hebben zich naar schatting zo'n 4.000 tot 5.000 mannen aangemeld en Loe de Jong schat dat er, samen met andere steden, in totaal nog

geen 10.000 mannen waren geronseld. Razzia's vonden overigens ook nog gewoon plaats, zodat het totale aantal arbeidskrachten in januari en februari 1945 veel hoger is geweest.

De daadwerkelijke uitzendingen

Voor hen die zich in Amsterdam wel hadden aangemeld, volgde op 17 januari de oproep om zich tussen 20 en 22 januari te melden in de Apollohal, met voorgeschreven bagage. Vandaar werden ze naar de Levantkade gebracht, waar veel arbeidskrachten uit het land in eerste instantie werden opgevangen. Van daar gingen ze normaal gesproken met de boot over het IJsselmeer naar de Van Heutszkazerne in Kampen. Ook uit andere delen van het land werden mannen verzameld voor verder transport.

De laatste week van januari had het zo hard gevroren dat het water rond Kampen onbevaarbaar was geworden en dus werden er voor deze transporten treinen ingeschakeld. Loe de Jong beschrijft een transport dat op 27 januari 1945 en de volgende dagen per trein vanuit Amsterdam naar Kampen kwam en voor een aanzienlijk deel uit jongens van circa vijftien tot achttien jaar bestond. De aangekomenen waren onvoldoende gekleed en verzwakt; bij ongeveer twintig jongens zouden bevroren voeten zijn vastgesteld.

Arts Willem Johan Kolff rapporteerde op 30 januari 1945 aan burgemeester Sandberg over de toestanden in de kazerne. De genoemde problemen waren ernstige uitputting, onvoldoende kleding, schoeisel en dekens, luisen, dysenterie, bevroeringen en ziektegevallen, waaronder difterie, tuberculose en griep.

Voor hen die naar Duitsland werden gestuurd, was de volgende bestemming Lehrte, een stadje vlak bij Hannover. Hier lag een Durchgangslager (doorgangskamp) waar tewerkgestelden naartoe werden gebracht om vervolgens naar hun uiteindelijke bestemming te worden getranspor-

teerd. Een groot deel van de Nederlanders die door Lehrte kwamen, werd tewerkgesteld bij de spoorwegen.

De Liese-Aktion werd voor de Duitse bezetter uiteindelijk een mislukking. Maar voor de duizenden mannen die wel werden weggevoerd, betekende deze actie het begin van een vaak verschrikkelijke periode van dwangarbeid, ontberingen en onzekerheid.

BIJLAGE 2

Een reconstructie van Karels reis naar Duitsland

Toen ik op zoek ging naar de omstandigheden van mijn vaders reis naar Duitsland, stuitte ik al snel op de Liese-Aktion. Het leek meteen duidelijk dat dit de actie was waarin mijn vader terecht was gekomen. Maar in zijn verhaal stonden wel enkele dingen die niet overeenkwamen met de gedocumenteerde gebeurtenissen. Hij beschrijft dat hij begin december de eerste oproep zag en zich moest inschrijven. Op 18 of 19 december werden volgens zijn relaas vervolgens plakkatens opgehangen waarop stond dat hij zich op 3 januari moest melden in de Apollohal, waar zijn reis begon. Dit was ongeveer een maand voordat de Liese-Aktion in Amsterdam plaatsvond. Hij noemt deze datums expliciet en met overtuiging, dus ging ik er aanvankelijk van uit dat hij dan toch bij een andere actie betrokken was.

3 januari viel op een woensdag. Hij beschrijft dat hij meerdere dagen op de Levantkade verbleef, op vrijdagmiddag met de trein naar Kampen vertrok, ook daar meerdere dagen zat en op zaterdagmiddag weer vertrok. Vervolgens kwam hij 's avonds in een bombardement in Hamburg terecht, bracht een nacht in Lehrte door en reisde verder naar Fischbeck, waar hij 's avonds aankwam. De volgende dag was volgens zijn boekjes een zondag en had hij vrij. Ook hier noemt hij de dagen en zelfs de uren waarop dingen gebeurden expliciet, maar zo op een rijtje gezet kan dit niet kloppen.

De precieze dagen en tijden kunnen na zestig jaar vervaagd zijn, maar de herinneringen aan de gebeurtenissen zelf hoeven dat niet te zijn. Hij beschrijft dat het tijdens zijn hele reis vreselijk koud was en dat er veel

sneeuw lag. Dagelijkse weerrapporten zijn bewaard gebleven en daaruit blijkt dat het in de eerste weken van januari 1945 lang niet zo koud was. Aan het eind van de maand was dat wel het geval, met gedurende langere tijd temperaturen ver onder het vriespunt.

Ook beschrijft hij een bombardement op Hamburg. Die stad ligt echter op een enorme omweg naar Lehrte en bij nader onderzoek blijkt dat er in januari geen grote bombardementen op Hamburg zijn geweest. Hannover werd daarentegen wel enkele keren aangevallen. Het lijkt waarschijnlijk dat hij, toen of later, deze twee steden met elkaar heeft verwisseld.

Verder beschrijft hij dat hij op een zaterdag in Fischbeck aankwam en de volgende dag vrij had omdat het zondag was. Dat bleek de grootste puzzel op te leveren. Het lukte niet om dit te rijmen met de andere gebeurtenissen waarvoor ik een datum had gevonden.

Helaas staat Karel op geen enkele bekende lijst vermeld en is er vooralsnog geen extern bewijs gevonden dat bevestigt wanneer hij op welk transport werd gezet. Maar zijn broers zijn wel terug te vinden en ik kon bevestigen dat zij zich op 5 januari hadden aangemeld voor de arbeidsinzet. Karel beschrijft dat zij zich eerder dan hij hadden aangemeld en dat hij daarna nog een tijdje thuis was geweest. Opnieuw een aanwijzing dat zijn datums niet konden kloppen. Ook vond ik het plakkaat waarin hij werd opgeroepen om naar de Apollohal te komen. Dat was gedateerd op 17 januari, niet op 18 of 19 december, zoals hij schreef.

AUFRUF

OPROEP

In Durchführung des Aufrufes vom 29. Dezember 1944 werden alle diejenigen männlichen niederländischen Staatsangehörigen und Staatslosen der Geburtsjahrgänge 1905 bis einschließlich 1928, die ihren Wohnort oder ständigen Aufenthalt derzeit in Amsterdam haben und die sich auf Grund des Aufrufes vom 29. Dez. 1944 zum Arbeitseinsatz gemeldet haben, zum Arbeitseinsatz herangezogen.

Von dieser Heranziehung sind ausgenommen die Männer, die bei der Meldung in der Zeit vom 5.-8. Januar 1945 einen gültigen Freistellungschein vorgelegt haben. Die zum Arbeitseinsatz herangezogenen Personen haben sich am 20. 1. 21. 1. und 22. 1. in der Zeit von 9-16 Uhr in den Meldestellen

Apollo-Halle Krasnapolsky Cabotschool School voor voorber. l. o. Ambachtschool	Apollolaan Warmoesstraat 175-185 Admiralegracht 177 Galileiplantsoen 39 Meeuwenlaan 132
--	---

einzufinden.

Nachträglich ausgestellte Freistellungsbescheinigungen können zur Überprüfung mitgebracht werden.

Die zum Arbeitseinsatz herangezogenen Personen erhalten vom Zeitpunkt ihres Erscheinens bei der Meldestelle ausreichend Verpflegung. Die Entlohnung erfolgt nach den geltenden Bestimmungen und Tarifen.

Mitzubringen sind: warme Kleider, festes Schuhwerk, 1 Decke, Messer, Gabel, Löffel und Essgeschirr.

An den oben angegebenen Terminen können sich bei den angegebenen Meldestellen darüber hinaus Personen nachträglich zum Arbeitseinsatz melden, die seinerzeit an der Meldung verhindert waren. Ihre Heranziehung erfolgt sofort nach den oben angeführten Bestimmungen.

Der Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete
Der Generalbevollmächtigte für den totalen Kriegseinsatz
LIESE

Den Haag, den 17. Januar 1945

Ter uitvoering van den oproep van 29 December 1944 worden alle mannelijke Nederlanders en Staatslozen, behorende tot de geboorteperen 1905 tot en met 1928, die thans hun woonplaats of vaste verblijfsplaats hebben in Amsterdam en die zich op grond van den oproep van 29 December 1944 voor den arbeidseinsatz hebben aangemeld, tewerkgesteld in het kader van den arbeidseinsatz.

Van deze tewerkstelling zijn uitgezonderd mannen, die bij de aanmelding in de periode van 5 tot en met 8 Januari 1945 een geldig bewijs van vrijstelling hebben overgelegd.

De personen, die in het kader van den arbeidseinsatz worden tewerkgesteld, moeten zich op 20 Januari, 21 Januari en 22 Januari tusschen 9 en 16 uur, begeven naar de aanmeldingsplaatsen:

Apollolah, Krasnapolsky, Cabotschool, School voor voorber. l.o., Ambachtschool,	Apollolaan Warmoesstraat 175-185 Admiralegracht 177 Galileiplantsoen 39 Meeuwenlaan 132
---	---

Achteraf uitgereikte bewijzen van vrijstelling kunnen ter controle worden medegebracht. De personen, die in het kader van den arbeidseinsatz worden tewerkgesteld, verkrijgen vanaf het tijdstip van hun aankomst bij de aanmeldingsplaats voldoende voeding. Het loon wordt bepaald op grond van de geldende bepalingen of loonschalen. Er moet worden medegebracht: warme kleding, stevig schoeisel, 1 deken, mes, vork, lepel en eetgerei.

Bij de bovengenoemde aanmeldingsplaatsen kunnen zich op de genoemde tijdstippen bovendien die personen achteraf voor den arbeidseinsatz aanmelden, welke destijds daartoe verhindert waren. Hun tewerkstelling geschiedt terstond op grond van de bovenstaande bepalingen.

De Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse gebied
De algemeen gemachtigde voor de totale oorlogsinspanning
LIESE

's-Gravenhage, 17 Januari 1945

De doorbraak kwam toen ik zijn eerdere verhaal terugvond, waarin hij een korte samenvatting van zijn ervaringen in Duitsland had opgeschreven. Dat verhaal bevatte een aantal belangrijke verschillen met zijn later geschreven boekjes. Hij schrijft hierin dat hij op 2 januari naar de Apollolah moest (ook onjuist, maar hier blijkt dus al enige onzekerheid over zijn eigen tijdslijn), dat de reis van Kampen naar Duitsland drie dagen duurde en dat hij op zijn eerste dag in Fischbeck na de registratie gewoon aan het werk moest. Met deze nieuwe informatie kon ik uiteindelijk met vertrouwen zijn reis reconstrueren.

Er waren geen andere oproepen in Amsterdam in december en januari dan die van de Liese-Aktion. Zich overlappende acties zouden ook niet

logisch zijn geweest: wie moest dan op welke oproep reageren? Dit is dus de meest waarschijnlijke gang van zaken geweest:

- **5 januari:** Jan en Charles registreren zich in de Spieghelschool. Die wordt dezelfde avond in brand gestoken.
- **6 of 7 januari:** Karel registreert zich in de Koningin Emmaschool.
- **17 januari:** De oproep verschijnt om zich in de Apollohal te melden.
- **20, 21 of 22 januari:** Karel gaat naar de Apollohal en vandaar naar de Levantkade. Het is dan inderdaad ijskoud.
- **26 januari (vrijdag):** Hij vertrekt met de trein naar Kampen, waar hij op 27 januari aankomt. Dit transport wordt beschreven door Loe de Jong.
- **2 februari (vrijdag):** Hij vertrekt naar Duitsland, in een trein die stapvoets rijdt en er drie dagen over doet om Lehrte te bereiken.
- **4 februari:** Hannover wordt gebombardeerd door 50 Mosquito's.
- **5 februari:** Karel komt uiteindelijk in Fischbeck aan.
- **6 februari (dinsdag):** Zijn eerste werkdag.

Het verhaal van mijn vader is dus goed kloppend te krijgen als we zijn oorspronkelijke datering loslaten en de logische gang van zaken volgen. Dat hij zich na al die jaren in de datums heeft vergist, is niet zo vreemd. Toch blijft het wonderlijk hoe stellig en precies hij vaak was, zelfs wanneer zijn herinneringen aan de tijdstippen niet konden kloppen.

Het was interessant om dit allemaal uit te zoeken. Maar uiteindelijk was ik vooral opgelucht dat ik zijn reis had kunnen reconstrueren en dat alles erop wees dat hij inderdaad als arbeider van de Liese-Aktion naar Duitsland was gezonden.

Nawoord

Mijn vader was in de vijftig toen hij mij steeds vaker vertelde over zijn oorlogsjaren. Daarvoor was hij, zoals zovelen, terughoudender geweest. Na de oorlog had hij mijn moeder in de AJC leren kennen. Samen hadden ze, met hun twee dochters, in Amsterdam een bescheiden en hardwerkend bestaan opgebouwd. In het gezin was bekend dat hij tijdens de oorlog in Duitsland had moeten werken, maar daar werd weinig over gesproken. Er hing een sfeer waarin je er maar niet te veel naar vroeg. Ik werd veel later geboren en tegen mij vertelde hij wel veel over die jaren, maar over zijn verblijf in Duitsland bleef hij betrekkelijk stil.

Na zijn reizen terug naar Duitsland wilde hij ook dat deel van zijn verleden vastleggen en begon hij zijn boek te schrijven. Met de afstand van de tijd — *‘Och jongen, dat is allemaal zo lang geleden!’* — leek hij meer en meer terug te kijken en te beseffen dat wat er toen was gebeurd heel ingrijpend was. Hij had behoefte dit te onderzoeken, te kunnen reflecteren en te delen om erover te kunnen praten.

Wat mij bij het herlezen opvalt, is hoe uitvoerig hij de gebeurtenissen beschrijft en hoe weinig hij soms vertelt over wat hij daarbij voelde. Zijn emoties komen wel degelijk naar voren, maar vaak in niet meer dan een paar woorden. Wat hij zelf dacht, of waarom anderen deden wat ze deden, moeten we vaak tussen de regels door proberen te begrijpen. Misschien ontbraken hem de woorden om dat uit te drukken, terwijl hij juist zo graag zijn ervaringen wilde delen.

Dat valt vooral op in zijn verhaal over de reis naar Duitsland. Hij beschrijft afschuwelijke omstandigheden en gebeurtenissen, maar die overkomen in zijn relaas vaak anderen. Dat hij zelf bang moet zijn geweest, kou en honger heeft geleden en onder de omstandigheden gebukt ging, komt veel minder nadrukkelijk naar voren. Over de erbarmelijke situatie

in de Van Heutszkazerne in Kampen vertelt hij bijvoorbeeld nauwelijks iets. Tegelijkertijd krijgt zijn verblijf in Duitsland, zodra hij zich binnen de beperkingen van het gedwongen werk enigszins vrij kan bewegen, soms bijna het karakter van een spannend avonturenverhaal. Zeker na zijn bevrijding.

In zijn slotwoord, dat zijn meest persoonlijke reflectie op die tijd is, schrijft hij dat hij in Duitsland een gevoel van vrijheid heeft ervaren dat hij ook na de oorlog nooit zo heeft teruggekregen. Misschien zat daar wel iets van schuldgevoel of onrechtvaardigheid. Het valt op hoe hij na zijn terugkeer probeert die zelfstandigheid vast te houden of te heroveren. Daarbij wordt hij gehinderd door zijn stiefmoeder, door geldgebrek en door de omstandigheden waarin hij zijn bestaan moet opbouwen.

Ook toen zijn boekjes eenmaal verschenen, was het gevoel dat hij niet alles vertelde niet helemaal weggenomen. Het was nooit concreet genoeg om hem ernaar te vragen. Voor alle duidelijkheid: niemand die mijn vader kende, kon twijfelen aan zijn overtuigingen. Hij was sociaaldemocraat in hart en nieren, keek met afschuw naar onrecht en moest niets hebben van zijn ‘foute’ broers. Hij had ook lange tijd een hekel aan Duitsers. Maar had hij in 1945 misschien toch een beslissing genomen waarover hij liever niet sprak? Was zijn tewerkstelling in Duitsland wel zo gedwongen geweest als hij vertelde?

Toen ik de datums in zijn verhaal niet kon rijmen met de goed gedocumenteerde Liese-Aktion, hield ik er rekening mee dat ik misschien moest concluderen dat het anders was gegaan. Misschien had hij zich toch ‘vrijwillig’ gemeld om in Duitsland te gaan werken. Ook dat had ik zonder oordeel aanvaard. Hij was zeventien, zijn ouders waren overleden, een groot deel van zijn omgeving was uitgesproken pro-Duits en de Hongerwinter was uitgebroken. Wat voor keus had hij dan helemaal gehad?

Aan de andere kant was zijn verhaal zo gedetailleerd en oprecht dat ik ook niet kon geloven dat hij zijn ervaringen had verzonnen. Dus ging ik zoeken. Uiteindelijk kon ik zijn reis geloofwaardig reconstrueren.

Hopelijk vind ik ooit nog zijn naam op een transportlijst, zodat ook dat laatste bewijs er is.

De Liese-Aktion is goed gedocumenteerd maar ik ging er altijd van uit dat mijn vader daar zelf nooit van geweten heeft. Ik weet vrij zeker dat hij Loe de Jong nooit heeft gelezen en toen hij zijn boekjes schreef was er nog niet zo veel online te vinden. Hij benoemt de aktie ook nergens en ik heb hem er nooit over gehoord. Tot ik een hoofdstuk tegenkwam over de Liese-Aktion in “Bericht van de Tweede Wereldoorlog”, een historische encyclopedie over de Tweede Wereldoorlog, dat in honderd wekelijkse afleveringen was uitgekomen in de jaren zeventig. Mijn vader verslond die bladen, en hem kennende kan het niet anders dan dat hij dat hoofdstuk gelezen heeft. Dus hij wist wel degelijk dat hij was tewerkgesteld tijdens dat proces. Waarom zweeg hij daarover?

Naast de aanslagen door het verzet wordt in dit artikel ook duidelijk beschreven dat er een agresieve campagne werd gehouden om mannen te weerhouden zich in te schrijven. Overal in Amsterdam verschenen pamfletten en spreuken als “Liever dood dan slaaf” en “Al is de nood hier nog zoo groot, in Duitschland ga je eerder dood.” De mannen die toch gingen komen er in dit artikel niet zo heel goed van af, en mijn vader was daar één van. Dat zal ongemakkelijk zijn geweest, en kan heel goed het schuldgevoel dat hij klaarblijkelijk had hebben versterkt.

Dus hij zegt niets over de Liese-Aktion en vermeldt hij ook niet dat Hannah zeer waarschijnlijk ook via hem voedselbonnen zal hebben ontvangen als beloning voor zijn aanmelding. De campagne tegen de actie begon eind December. Volgens mijn vader was hij toen al ingeschreven en voor de aanslagen plaatsvonden al onderweg, die had hij dus gemist. Had hij bewust of onbewust de datums aangepast? Ik zou het hem graag vragen, opnieuw, zonder enig oordeel als hij dat opzettelijk zo beschreef.

Ik heb nooit getwijfeld of mijn vader misschien ‘fout’ zou zijn geweest, zoals zijn broers en anderen waar hij over schrijft. Na het lezen van zijn verhaal, en gezien de situatie waarin hij zich aan het eind van de oorlog bevond en de achtergronden die nu duidelijker zijn, heb ik daar niet geringe bewondering voor. Zo jong nog, onder zoveel druk en moeilijke omstandigheden, bleef hij standvastig in de overtuigingen die hij al voor de oorlog had ontwikkeld. Het zegt veel over het karakter van mijn vader. Hij heeft die overtuigingen zijn hele leven uitgedragen.

Er blijven ook nu nog vragen over. Zo schrijft hij al aan het begin van zijn verhaal bij de foto van zijn lagere schoolklas bijna terloops dat, op zijn nicht en hemzelf na, alle kinderen Joods waren en dat, voor zover hij weet, niemand van hen de oorlog heeft overleefd. Waar was die school precies? Wie waren die kinderen? Wat is er met hen gebeurd? Om deze en vele andere vragen zal ik blijven zoeken naar getuigenissen, in geschreven bronnen en in gesprekken met nazaten. Daarbij gaat het zeker niet alleen om zijn reis naar Duitsland.

Ik herinner mij hoe trots hij was toen ik hem het eerste exemplaar van zijn boek gaf. Hij had er lang over gedacht, had er hard aan gewerkt, en nu had hij het in handen. Ik weet hoe trots hij zou zijn op deze versie en hoe overweldigd hij zou zijn door alles wat het verdere onderzoek aan het licht heeft gebracht. Die trots voelde ik toen en voel ik nu ook.

Martin van Elmp
Oktober 2026

Over deze uitgave

Deze uitgave bevat de herinneringen van Karel van Elmpt, aangevuld met onderzoek en toelichtingen van Martin van Elmpt. De oorspronkelijke tekst en latere bijdragen zijn herkenbaar onderscheiden. Samengesteld en uitgegeven door Martin van Elmpt (Geef Je Uit), Alkmaar.

Foto's en afbeeldingen

De foto's en afbeeldingen komen uit eigen of familiebezit en uit publiek toegankelijke historische bronnen. Niet van alle afbeeldingen is de maker of rechthebbende bekend. Wie meent rechten te bezitten op opgenomen beeldmateriaal, kan contact opnemen.

Delen en vermenigvuldigen

Deze PDF mag ongewijzigd en niet-commercieel vrij worden gedeeld en vermenigvuldigd, mits Karel van Elmpt als auteur van de herinneringen en Martin van Elmpt als samensteller en uitgever (Geef Je Uit) worden vermeld. Deze toestemming geldt voor zover de rechten bij de uitgever berusten en omvat geen afzonderlijk hergebruik van materiaal van derden.

Verder onderzoek

Mijn onderzoek naar de ervaringen van mijn vader is met dit boek niet afgelopen. Er zijn nog altijd vragen waarop ik een antwoord hoop te vinden. Misschien zijn er mensen die iets van zijn verhaal herkennen of getuigenverslagen kennen die mij verder kunnen helpen. Ik zou heel graag van hen horen.

Ook als u vragen heeft over dit boek, of zelf op zoek wilt naar het oorlogsverleden van uw familie en daarbij hulp kunt gebruiken, kunt u contact met mij opnemen.

info@whenthenwasnow.com

www.whenthenwasnow.com